

GAJDA PÉTER

Jókai *Erdély aranykora* című regényének forrásai

Az eddigi irodalomtörténeti konszenzus az Erdély aranykora forrásaival kapcsolatban

Az *Erdély aranykora* (1851) című Jókai-regénnyel¹ kapcsolatos irodalomtörténeti kutatómunka elsősorban a regény forrásainak a feltárására irányult, és 1962-re, a kritikai kiadás megjelenésének az idejére – mint ahogy eme kiadás viszonylag terjedelmes *Keletkezése, forrásai* című jegyzetében olvasható – három forrásművet tárt fel: Gálos Rezső Cserei Mihály *Históriájának*,² majd Czunya Miklós Bethlen Miklós (valójában Dominique Révérend) *Mémoires historiques...*³ című művének a hatását mutatta ki;⁴ végül egyes kor- és helyrajzi részek forrását Tolnai Vilmos,⁵ majd nyomában a kritikai kiadás jegyzeteit író Oltványi Ambrus Szilágyi Sándornak 1850-ben a *Magyar Emléklapok* című rövid életű folyóirat hasábjain megjelent cikksorozatában vélte felfedezni. Ezzel látszólag nyugvópontra jutott a kérdés, ugyanakkor maradt néhány zavaró, megmagyarázhatatlan részlet, amelyek közül a legszembetűnőbb: Jókai a regényt a költő Zrínyi Miklós halálának leírásával kezdi, ebben a fejezetben (*Egy vadászat 1666-ban*) azonban említést sem tesz Zrínyinek a halála előtti percekben elmondott politikai tréfájáról, Zrínyi „cygnea cantiójáról”. Mivel ez az adoma nem szerepel a főt említett forrásművek egyikében sem, az első fejezet olvastán nem csodálkozunk azon, hogy Jókai sem ismerte; a regény 15. fejezetében (*A gyulafehérvári országgyűlés*) azonban mégis idézi, mégpedig olyan szövegkörnyezetben – Bánfi Dénes beszédébe illesztve –, ahol sokkal kevésbé indokolható, mint ahogy az első fejezetben lett volna.

Jelen tanulmány egy újabb, eddig senki által nem említett, talán nem is ismert forrásmű hatásának a bemutatásával – szándéka szerint – feloldja a fenti ellenmondást, sőt megkérdőjelezi az eddigi három forrásműből kettőnek, Révérend és Szilágyi írásának a hatását. Ami Cserei Mihály *Históriáját* illeti, annak forrás volta kétségbevonhatatlan és kellően dokumentált, így azzal nem foglalkozunk; hanem figyelmünket egyenesen az Auguste de Gerando–Jókai-párhuzamokra irányítjuk.

¹ JÓKAI Mór, *Erdély aranykora (1851)*, s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1962 (JÓKAI Mór *Összes Művei*, szerk. NAGY Miklós, *Regények*, 3, Kritikai kiadás). A továbbiakban: JKKR3.

² GÁLOS Rezső, *Jókai és Cserei*, Erdélyi Múzeum, 29(1912), 3. sz., 239–243.

³ A mű első kiadásának teljes címe: *Mémoires historiques du comte Betlem-Niklos, contenant L'Histoire des derniers Trouble de Transylvanie*. Amsterdam, Jean Swart, MDCCXXXVI.

⁴ CZUNYA Miklós, *Jókai töröktárgyú regényeinek forrásairól*, Bp., a szerző kiadása, 1934, 8–11.

⁵ TOLNAI Vilmos, *Jókai forrásaihoz*, EPhK, 49(1919), 179.

Auguste de Gerando Transylvanie-ja

Auguste de Gerando (1819–1849) francia történész 1840-ben házasodott össze Teleki Emma grófnővel, a kővárvidéki és hosszúfalvi Teleki család tagjával. De Gerando intenzív magyarnyelv-tanulás, történelmi kutatómunka és két erdélyi körút után – apósa, Teleki Imre hathatós szakmai segítségével – megírta a *La Transylvanie et ses habitants* [’Erdély és lakói’] című kétkötetes, francia nyelvű országismertetését.⁶ A mű változatos tematikával mutatja be az országrészt: az egyes helyszínekhez kötődő történelmi események fölidezésén kívül foglalkozik Erdély aktuális bel- és külpolitikai helyzetével, a bányászattal, a természeti szépségekkel, az itt élő népek származásával, gondolkodásmódjának, viseletének bemutatásával stb. Először 1845 tavaszán jelent meg Párizsban franciául, majd még ez év nyarán németül,⁷ végül 1850-ben némileg kibővítve ismét franciául. A szórványos említések közül az a következtetés vonható le, hogy elsősorban Magyarországon olvasták.

De Gerando mintegy nyolcszáz oldalas műve harminckét fejezetre oszlik. A fejezetek élén címszavakban a fejezet tartalma olvasható, ezáltal az olvasó könnyen megtalálhatja az őt érdeklő témát. Feltételezem, hogy Jókai nem olvasta végig a művet, csak azokat a részeket olvasta, amelyek – fejezetcímük alapján – valahogyan kapcsolódnak az Apafi-korhoz. Mint majd látni fogjuk, átvételei nagyjából az első kötetből valók.

Forrásmű lehetett-e Révérend Mémoires historiques-ja és Szilágyi Sándor cikksorozata?

A kritikai kiadás Czunya Miklós említett tanulmányára hivatkozva bizonyítottnak tekinti Révérend művének a hatását Jókai regényére.⁸ Dominique Révérend fiatal francia pap és diplomata abban az időben teljesített Erdélyben diplomáciai szolgálatot (1677–1680 között), amikor XIV. Lajos az ideiglenesen Erdélybe húzódott felvidéki protestánsokat, az ún. elégületleneket vagy elégedetleneket, tehát a későbbi kurucokat akarta felhasználni arra, hogy Kelet felől megtámadva a Habsburg Birodalmat, lekösse annak némi katonai erejét. Ennek a francia szándéknak felelőse a Lengyelországban tartózkodó Béthune márki (Sobieski János sógora) volt, aki a feladat végrehajtása érdekében Erdélybe küldte titkárát, Révérend abbét mint diplomatát, a katonai feladatokat pedig Boham és Forval nevű francia főtisztekre bízta. Révérend három évet töltött Apafi Mihály udvarában, ahol kitűnően érezte magát. A konverzáció jórészt latinul folyt, de a fiatal gallofil Bethlen Miklóssal – akivel az abbé szoros barátságot kötött – franciául is. Révérend évtizedekkel később – részben Bethlen János latin

⁶ Auguste DE GERANDO, *La Transylvanie et ses habitants*, Paris, Comptoir des imprimeurs-unis, 1845, I–II.

⁷ A. DE GERANDO, *Siebenbürgen und seine Bewohner*, ford. Julius SEIBT, Leipzig, Carl B. Lorck, 1845.

⁸ CZUNYA, *i. m.*, 7.; JKKR3, 311.

nyelvű történeti műveire, részben saját személyes tapasztalataira építve – regényes memoárt írt az 1660 és 1690 közötti erdélyi eseményekről, úgy állítván be művét, mintha az Bethlen Miklós írása lenne.⁹ Révérend műve csak a szerző halála után jelent meg, mégpedig két kiadásban, mindkétyszer Amszterdamban, 1736-ban és 1739-ben. Az előző önálló, kétkötetes kiadás, a második viszont egy hatkötetes, magyar vonatkozású írásokat tartalmazó sorozat 6. kötetében szerepel. (A kétkötetes munka első kötete megjelent magyarul is Kolozsváron 1804-ben, ennek tartalma azonban nem kapcsolódik Jókai regényéhez, tehát ha Jókai olvasta is, nem használta fel. A második, immár teljes magyar fordítás – Toldy Ferenc fiának, Toldy Istvánnak munkája – pedig 1864-ben jelent meg, tizenkét évvel a Jókai-regény után.) Czunya Miklós és a kritikái kiadás megállapításával szemben nem tartom valószínűnek, hogy Jókai bármelyik francia nyelvű kiadással találkozott volna. Egyrészt nyilván nehéz lehetett 1851-ben hozzájutni egy 1736-os vagy 1739-es francia könyvhöz, másrészt – mint alább megpróbálom bebizonyítani – Jókai semmi olyat nem vett át Révérend-től, amit a Révérend-t szintén bőségesen felhasználó de Gerandonál ne olvashatott volna. És de Gerando műve – 1845-ben és 1850-ben jelenvén meg – sokkal könnyebben megszerezhető volt. Tanulmányomban tehát többek között azt próbálom demonstrálni, hogy mindazokat az információkat, amelyeket korábban Révérend-től származtattak, Jókai nem tőle, hanem de Gerandótól vette át.

Némileg hasonló a helyzet a Szilágyi Sándor által írt, Erdélyt szubjektíven bemutató cikksorozattal is: nem kizárt, sőt ez esetben valószínű, hogy Jókai merített belőlük, már csak azért is, mert a cikkeket megjelentető *Magyar Emléklapok*nak Jókai is munkatársa volt.¹⁰ Szilágyi azonban maga is – legalábbis részben – de Gerandóból dolgozott. (Furcsa, hogy ez a kolozsvári származású történész egy fiatal francia kollégája művéből merít Erdélyt ismertető cikksorozata írásakor, de ez tény, hiszen hivatkozik is de Gerandóra, mint erről alább még lesz szó.) Itt tehát ismét olyan motívumokkal állunk szemben, amelyek két forrásműben is megtalálhatók. Alaposabb vizsgálattal azonban megállapítható, hogy Jókai forrása az esetek többségében itt is de Gerando volt.

A forrásművek dominanciájának eloszlása az Erdély aranykorában

Az *Erdély aranykora* a forráshasználat szempontjából három részre oszlik: az 1–8. valamint a 16–19. fejezet fő forrása Cserei *Históriája*, míg a 3. fejezet egy részének, valamint a 9–15. fejezetnek Auguste de Gerando fönt említett *La Transylvanie et ses habitants* című műve. Tanulmányom további részében csak ez utóbbi mű hatásával, tehát csak a regény 3., valamint középső fejezeteivel foglalkozom, hiszen Cserei hatását Gálos Rezső és Oltványi Ambrus már teljes mértékben feltárta. Amennyiben sikerül

⁹ Vö. KÖPECZI Béla, *Bethlen Miklós francia emlékiratai* = Dominique RÉVÉREND, *Bethlen Miklós emlékiratai*, Bp., Helikon, 1984.

¹⁰ JKKR3, 312.

meggyőzően bizonyítanom, hogy Jókai de Gerandóból dolgozott, azzal egyúttal cáfolom Révérend és Szilágyi Sándor mind ez idáig föltételezett hatását.

Az Erdély aranykora és a La Transylvanie et ses habitants párhuzamos helyei

3. fejezet: Kényszerített fejedelem

Mint a Jókai-regény fejezetcíme már előre sejteti, a következő oldalakon I. Apafi Mihály fejedelemmé választásáról lesz szó.¹¹ A tatár fogságból nemrég kiváltott Apafinak esze ágában sincs aktív politizálásra adni a fejét, Ali basa azonban ellenfejedelmet akar állítani Kemény Jánossal szemben, és Apafira esik választása. Apafi fejedelemségre kényszerítésének történetét többen megírták, a legfontosabbak: maga Apafi a ránk maradt naplójában;¹² a kortárs erdélyi kancellár, az Erdély Tacitusának nevezett Bethlen János;¹³ valamint Révérend abbé, a pletykaéhes francia diplomata.¹⁴ Az eset két fő motívumot tartalmaz, az első: Ali pasa marosvásárhelyi polgároktól kér tanácsot, hogy kit nevezzen ki fejedelemmé; a második: Apafi épp mindenórás felesége mellett tartózkodik, amikor a török követség azonnali paranccsal Ali pasához hívja. Apafi egyébként is rendkívül szűkszavú naplójában természetesen csak a második motívumról van szó;¹⁵ Bethlen mindkettőt leírja, és ami az elsőt illeti, szerinte az Alinál tartózkodó marosvásárhelyi városi követek javasolták Apafit a fejedelemségre.¹⁶ Ez a tárgyilagos tényközlés valószínűleg nem volt megalázó Apafi számára. A gunyoros Révérend azonban – ki tudja, milyen udvari pletykára alapozva – egy cserzővargától (*corroyeur*) származtatja az ötletet.¹⁷ A szülő felesége mellőli elhívás motívuma mindhárom műben szerepel. De Gerando mindkét motívumot átveszi Révérend-től, szó szerint idézve elődjét.¹⁸ Jókai – érthetetlen módon – kihagyja a cserzővargás epizódot, és csak a gyerekágyas Bornemissza Anna mellőli elhívást veszi át.

Ezek után eldönthetetlen, hogy Apafi megválasztásának történetét Révérend-től vagy de Gerandótól vette-e át Jókai. Egy apróság azonban de Gerando mellett szól: Jókai regénye 2. fejezetében Apafi fogságból való hazatértét – tévesen – 1662-re datálja,¹⁹ tehát a regény szerint fejedelemmé tételének is 1662-ben vagy 1663-ban kellett történnie.

¹¹ Uo., 35–42.

¹² I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója 1634–1694, közli Tóth Ernő, Kolozsvár, Ajtai K. Albert könyvnyomdája, 1900.

¹³ BETHLEN János, *Erdély története*, ford. P. VÁSÁRHELYI Judit, utószó és jegyzetek JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1993.

¹⁴ Dominique RÉVÉREND, *Mémoires historiques du comte Betlem Niklos...*, La Haye [Hága], Jean Neaulme, 1739² (*Histoire des Révolutions de Hongrie...*), VI, 93–380.

¹⁵ APAFI, *i. m.*, 3.

¹⁶ BETHLEN János, *i. m.*, 100.

¹⁷ RÉVÉREND, *Mémoires historiques...*, *i. m.*, 1739², 200–201.

¹⁸ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, *i. m.*, II, 185–187.

¹⁹ JKKR3, 25.

(Valójában 1661 augusztusában tért haza, a fejedelemségre meghívása pedig 1661. szeptember 11-én történt.) Révérend művének mindkét kiadásában az említett résznél 1661-es évszám szerepel a margón; míg de Gerando könyvében ez esetben nincs semmiféle évszám.

9. fejezet: *A fejedelem és minisztere*

Ettől a fejezettől kezdve a 15. fejezet végéig lépten-nyomon valószínű vagy kétségtelen de Gerando-átvételekre bukkanunk az *Erdély aranykora* olvastán.

1. Az ebesfalvi Apafi-kastély homlokzatán – Jókai szerint²⁰ – a következő Vergilius-idézet ékeskedett: „*Fata viam inveniunt*”.²¹ Ugyanez a szállóige de Gerandónál is szerepel, de ott a marosvécsi Kemény-kastély felirataként.²²

2. Jókai – a közfelfogásnak megfelelően – következetesen uralkodásra alkalmatlan szobatudósnak ábrázolja Apafit. *A fejedelem és minisztere* című fejezet elején Apafi – mit sem törődve a kihallgatásra várók tömegével – épp különféle régi, a Hátszegi-medence környékéről előkerült pénzdarabot vizsgálgat Passai János (fiktív alak) nagyenyedi professzor társaságában, amikor belép a szobájába Teleki Mihály.²³ Természetesen Jókai saját ötlet alapján is írhatta, hogy Apafi Erdélyben talált régi pénzeket tanulmányoz, de az ötletet vehette de Gerandótól is, aki műve 2. fejezetében²⁴ részletesen foglalkozik az Erdélyben talált pénzleletek történelmi tanulságaival.²⁵

3. A következő sorokban Jókai már a románokat jellemzi, és ezzel jelentősen gyengíti regénye szerkezeti egységét, hiszen az *Erdély aranykora* szereplői között egyetlen románra sem találunk. Jókai voltaképpen akkori olvasmányélményét építi be regényébe: valószínűleg éppen de Gerando művének első kötetével ismerkedik, hiszen az alább következő motívumok Jókai esetében teljesen indokolatlan sorrendben követik egymást, de Gerandónál viszont az „oláhokat” bemutató második és tizenharmadik fejezet (mindkettő az első kötetben található) egymást követő tartalmi elemei. Jókai itt tehát ismét Passai János szájába adva a szavakat a következőt írja: „[...] az oláhok megszoktak már minden romot Erdélyben római emlékek tartani”.²⁶

---

²⁰ Uo., 123.

²¹ 'A végzet megtalálja a maga útját' (VERGILIUS, *Aeneis* X, 113).

²² DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 276.

²³ JKKR3, 124–125.

²⁴ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 38–40.

²⁵ De Gerando szakirodalmi forrása ez esetben Köleséri Sámuel *Auraria romano-dacica* című munkája volt.

²⁶ JKKR3, 125.

De Gerando – az 1840-es években még a magyar történészek között is uralkodó nézetnek megfelelően – a románokat a dákok és a rómaiak leszármazottainak tekinti, ebből következően Erdély legrégebbi lakóinak, akiket az Árpád-féle honfoglalás után a magyar nemzetiségű, katonáskodó nemesség szolgáskorba süllyesztett. Erre a történelmi axiómára épül a következő de Gerando-idézet is: „[...] les Valaques, comme les plus anciens habitans [...] aiment à retrouver partout les souvenirs de leurs ancêtres”.²⁷ [‘Az oláhok, mint (a tartomány) legrégebbi lakói, szeretik lépten-nyomon őseik emlékeit felfedezni.’] Jókai – az oksági viszonyt említetlenül hagyva – ezt a gondolatot visszhangozza a fenti idézetben.

4. Egy mondattal később már a román paraszt „örökségvédelmi” tevékenységéről van szó: egyáltalán nem érzékeli a római szobrok értékét, és a lehető legbarbárabb módon bánik velük: „[Passai:] A falubeliek [ti. a várhelyi románok] meszet akartak égetni a szobrokból! [...] Egy faragványos koporsófödelet vettem meg s egy egészen ép szfinxet, hanem az oláh, aki meg volt bízva az elszállításával, restellte az egészet emelni, s eltördelte a szobrokat öt-hat darabra, hogy könnyebben szekérré rakhassa.”²⁸

De Gerando műve 2. fejezetében – a román parasztság elkeserítő primitívségének bizonyítékaként – írja le szinte ugyanezt az esetet, amelyen Jókai csupán apró módosítást hajt végre: az időhatározó mellőzésével mindezt visszavetíti az Apafi-korba: „L’empereur Charles VI, en 1723, fit transporter à Vienne toutes les curiosités que l’on put trouver en Transylvanie. On employa à cet effet les paysans de corvée, qui, pour plus de commodité, brisaient les statues, les urnes et les prières. Ces débris furent placés sur des bateaux.”²⁹ [‘VI. Károly császár 1723-ban Bécsbe szállíttatott minden érdekes műkincset, ami Erdélyben föltalálható volt. Mindezt jobbágyokkal végeztették robotban, akik – hogy megkönnyítsék a munkát – összetörték a szobrokat, az urnákat és a köveket. Ezt a törmelékét rakták hajókra.’]

A római faragványokból történő mészegetésről pedig Jókai a *Transylvanie* 15. fejezetében olvashatott: „Plus loin un villageois avait trouvé dans son champ trois marbres chargés d’inscription; il était en train de les briser pour en faire de la chaux ; les éclats de marbre dont il était entouré prouvaient que depuis long-temps il se livrait à cette déplorable spéculation.”³⁰ [‘Távolabb egy falusi azzal volt elfoglalva, hogy a földjén talált három, feliratos márványdarabot próbálta széttörni, hogy meszet készítsen belőlük. A körülötte látható márványszilánkok mennyiségéből arra lehetett következtetni, hogy ezt a siralmas ötletet nem most kezdte megvalósítani.’]

²⁷ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 44.

²⁸ JKKR3, 125.

²⁹ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 43.

³⁰ Uo., 373.

5. A következő sorokban – a regény eseménysorában szintén szervesen motívumként – arról olvasunk, hogy valahol Déva közelében a helybeliek istállóként használnak egy római korabeli mozaikpadlós helyiséget:

[Apafi:] – Hát a dévai nemesemberrel beszélt-e kegyelmed a mozaik végett?

[Passai:] – Nem adja semmi áron. [...] Csak legalább kiemeltetné onnan, ahol találta, de nem cselekszi, mert most is tehénóla van fölötte, a bivalyok ott hevernek Venus és Cupido kövekből kirakott alakjain.³¹

Itt nem lehet másról szó, mint az ún. *várhelyi mozaikokról*, amelyeknek az ott lakók hanyagságából bekövetkező végső pusztulása hírértékű esemény volt az 1820-as években. De Gerando járt ugyan Várhelyen 1842-ben, de a mozaikokból már semmit sem láthatott. Szerencsére Jósika Jánosné gróf Csáky Rozália még időben készítettettrőluk rajzokat³² – amelyek de Gerando *Transylvanie*-jában is láthatók³³ –, továbbá egy könyvet is kiadtak a mozaikokról 1825-ben.³⁴ De Gerando ezekből tájékozódhatott, de a helyszínen is járt, és a következőket írja:

Dans l'année 1823, au milieu du village, [...] on découvrit [...] les restes d'un édifice antique. Parmi ces chambres, il s'en rencontra deux qui avaient un pavé de mosaïque. [...] Il m'en coûte d'ajouter que ces mosaïques n'existent plus. L'incurie du propriétaire a laissé complètement dégrader ces restes précieux, à tel point qu'il n'est plus possible de rien distinguer. On dit que les porcs et tous les animaux de basse-cour s'étaient installés sous le toit qui protégea un instant les mosaïques. Les prières [...] furent inutiles ; [...] [le] propriétaire [...] refusait obstinément de les vendre [...].³⁵ [1823-ban a falu közepén egy épület maradványait fedték fel. Ennek két helyiségét mozaikpadló fedte. Sajnálattal kell közölnöm, hogy ezek a mozaikok már nem léteznek. A tulajdonos gondatlansága következtében oly mértékben tönkrementek ezek az értékes maradványok, hogy már semmit sem lehet fölismerni rajtuk. Állítólag a disznók és a gazdasági udvar összes állata beköltözött a tető alá, amely előtte egy rövid ideig a mozaikokat védte. Semmiféle könyörgés nem használt, a tulajdonos makacsul elutasította, hogy eladja a mozaikokat.]

6. A Jókai-regény következő soraiban Apafi – mit sem törődve az őt aktuális tennivalóira figyelmeztető Telekivel – ismét egy régi pénzdarab feliratát próbálja megfejteni: „[Apafi:] – Hiszen ezek dák betűk. [...] Emlékszem, olvasám valahol – folytatá a fejedelem. – Talán Dio Cassiusban, hogy Decebál elveszte után verettek emlékpénzt a rómaiak, dák fölirattal, s túloldalán egy lefejezett, megláncolt férfival. Íme az embléma rajta!”³⁶

³¹ JKKR3, 126. – De Gerando szerint a mozaikok Venust és Parist ábrázolták, nem Cupidót (vö. DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 377).

³² Vö. DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 378.

³³ Az I. kötet 376. oldala utáni számozatlan oldalakon.

³⁴ *Abbildung von zwei alten Mosaiken, welche im Jahre 1823 zu Várhely im Hunyader Comitate, entdekt worden*, Hermannstadt und Kronstadt [Nagyszeben és Brassó], Thierry, 1825.

³⁵ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 375, 377–378.

³⁶ JKKR3, 126.

Jókai itt négy, szintén de Gerandónál olvasott információt használ föl – eltorzítva, összezavarva, rendkívül felületesen. Egyrészt de Gerandónál olvashatott arról, hogy Sarmis dák király neve megjelenik aranypénzeken; továbbá Decebal dák király haláláról Cassius Dio tudósít; továbbá a rómaiak emlékoszlopot állítottak a dákok legyőzése alkalmából; végül a római korból maradt fenn néhány szobor, amely talán Decebalt ábrázolja: „On a découvert près de Thorda, en 1826, deux monnaies d’or qui furent frappées sous le roi Sarmis, comme le montrait l’inscription greque abrégée ΣΑΡΜΙΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ.”³⁷ [’1826-ban Torda mellett találtak két aranyérmét, amelyeket – görög nyelvű feliratuk tanúsága szerint – Sarmis király idejében vertek, ugyanis – rövidítve – a következő felirat olvasható rajtuk: ΣΑΡΜΙΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ’]

Arról, hogy Cassius Dio számol be Traianus Decebal elleni háborújáról, tehát Dacia meghódításáról, Jókai többek között de Gerandónál is olvashatott.³⁸

A rómaiak nem emlékpénzzel, hanem diadaloszloppal tették emlékezetessé a dákok legyőzését, és nem pénzre verve, ha szoborban ábrázolták a lefejezett Decebalt: „Pour éterniser la gloire de cette conquête, Trajan éleva à Rome la colonne triomphale qui porte son nom.”³⁹ [’Traianus, hogy megörökítse a győzelmet, Rómában föllállította a róla elnevezett diadaloszlopot.’] „[...] quelques statues représentant un homme décapité et enchaîné, dans lequel on croit reconnaître Décébale.”⁴⁰ [’néhány szobor, amelyek egy lefejezett és megkötözött embert ábrázolnak, akiben Decebalra ismerhetünk.’]

*

7. Ezt követően Jókai fölléptet egy tatár követet, aki – micsoda szemtelenség – szemrehányást tesz Apafinak, amiért az általuk tavaly felégetett városok nem épültek újjá, így az idén nincs mit felégetnie a tatár hadaknak: „[a tatár követ egyes száz városokról:] – Mert midőn ez idén újra meglátogattuk őket, íme a puszta falakra találtunk, amint azokat tavaly leégettük. Ezek a hitetlen kutyák áruló módra megszöktek előlünk, s ott hagyták nekünk a semmit.”⁴¹ A jókais humorral megírt jelenet egy erdélyi országgyűlési határozatra megy vissza, amelyet de Gerando is idéz a *Transylvanie* Gyulafehérvárt bemutató 9. fejezetében, és valószínű, hogy Jókai itt olvasta: „Les habitants de cette ville malheureuse se lassèrent de rebâtir leurs maisons: ils s’abritèrent sous des huttes faites à la hâte, et il fallut que la diète de 1618 ordonnât à chacun de construire des habitations...”⁴² [’Ennek a szerencsétlen városnak a lakói beleuntak abba, hogy folyton újjáépítsék a házaikat. Inkább sebtében összetákolat kunyhókban húzták meg magukat, így történetelt, hogy az 1618-as diéta elrendelte, hogy mindenki építsen magának

³⁷ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 38–39.

³⁸ Vö. Uo., 1845, I, 371. lap alji jegyzet.

³⁹ Uo., 1845, I, 38.

⁴⁰ Uo., 1845, I, 40.

⁴¹ JKKR3, 127.

⁴² DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 232.

házat.'] A Gyulafehérvár újjáépítését célzó törvény Benkó *Transsilvania specialis*ában⁴³ is megtalálható, de Gerando valószínűleg itt olvasta, Jókai pedig de Gerandónál.

8. A tatár követ távozása után Teleki Mihály bemutatja Apafinak a fiatal Thököly Imrét. Jókainak bőven lenne mit mondania Thököly – főképp jövendő – politikai szerepéről, ő azonban csak a fiatalember nőies szépségét emeli ki:

– A leendő vőm, nagyságos uram.

Szép magas sugarú ifjú volt a bemutatott, eleven piros arccal, szakállnak legkisebb nyoma sem mutatkozott még rajta, s női szépségű vonásaiban csak a büszkeség árul el a férfit.

Az ifjú megtetszett Apafinak.

– Hogy hívják vődet? – kérde Telekitől. [...]

– Thököly István fia, Imre.⁴⁴

Arról, hogy Thököly Imre valamelyik Teleki lány vőlegénye lett volna, két helyen olvashatott Jókai: Cserei Mihálynál és de Gerandónál. A jegyesség viszonylag legrészletesebb leírása Bethlen Miklós magyar nyelvű emlékirataiban szerepel, ezt azonban Jókai nem ismerhette, hiszen csak 1858-ban jelent meg először nyomtatásban. (Elgondolkodtató, hogy az eljegyzésnek a leginkább érintettek, Teleki Mihály és Thököly Imre levelezésében nincs nyoma.) Thököly itt említett menyasszonya nem lehet más, mint Teleki Mihály legidősebb lánya, Anna (1661. december 26. – 1719 után),⁴⁵ aki először Apafi Miklós felesége, majd korán előzvegyülvén Thököly Imre menyasszonya (ha igaz a hír), végül Kemény János felesége lett. A rövid életű jegyességet 1680 elejére tehetjük. Cserei a következőt írja a Thököly–Teleki Anna-jegyességről: „Teleki [...] tartván attól, ha Thököly Erdélyben megállapodik, aemulusa [vetélytársa] leszen, elsőben azon practicálódik, hogy a leányát, kit Apafi Miklósnak, azután Kemény Jánosnak adott vala feleségül, Thököly Imre venné el.”⁴⁶ Amint látható, Cserei nem említi, hogy Thököly „szép férfi” lett volna, utal viszont korán megmutakozó hadvezéri képességeire, amelyek miatt a kiváló politikus, de csapni való hadvezető Telekiben jogosan merült fel a féltékenység.

Jókai regényében a későbbiekben semmiféle szerepe sincs Thököly Imrének, és ezért erős a gyanúm, hogy pusztán azért szerepelteti, mert regénye írása közben épp egyik forrásának, de Gerando *Transylvanie*-jának 5. fejezetét forgatta, ahol épp erről olvashatott. A későbbiekben látható lesz, hogy a *Transylvanie* 5. fejezetének egymást követő motívumai sorban megjelennek az *Erdély aranykora* most elemzett 9. fejezetében is, jóllehet semmiféle szerves kapcsolatban nincsenek a Jókai-regény cselekményével.

⁴³ BENKÓ József, *Transsilvania specialis* (= *Trans. specialis*), ford., bev., jegyzetek SZABÓ György, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1999, I, 185. Ezt megelőzően a műnek csak (latin nyelvű) kéziratok voltak nagyobb erdélyi főúri könyvtárakban.

⁴⁴ JKKR3, 129.

⁴⁵ Vö. HOMONNAI Betti, *Veér Judit életrajza*, Bp., Pesti Könyvnyomda Rt., 1914, 40.

⁴⁶ CSEREI Mihály, *Erdély históriája [1661–1711]*, kiad. BÁNKÚTI Imre, Bp., Európa, 1983, 156.

Ezek után nézzük meg, mit ír Bethlen Miklós az *Önéletírás*ban a Thököly–Teleki Anna-féle házasságról:

[...] Teleki Mihály szép özvegy menyecske leányát, Apafi Miklósnét Tököli eljegyzette volt, de elbomlott, és a gyűrűt visszaküldte, és teljességgel halálos ellenséggé lettek; és a szegény bujdosó magyar főemberek propter publicum gentis et ecclesiae bonum [a nemzet és a (református) egyház közjára érdekében – latin] öszve akarták őket békéltetni, mivelhogy Tököli már ekkor a kuruc hadaknak főgenerálisa volt, az egész bujdosó nemzet választása, et dum spes praefati matrimonii adhuc florebat [amíg főnnállt a remény, hogy lesz valami ebből a házasságból – latin], Teleki recommendatiója által.⁴⁷

Jókai tehát nem olvasta Bethlen *Önéletírását*, Auguste de Gerando azonban igen, több helyütt idézi is – a forráshely pontos megnevezése nélkül. (De Gerando 1842–44-ben még nyilvánvalóan nem tudott olyan jól magyarul, hogy Bethlen Miklós nagy terjedelmű és veretes szövegű művét egyedül végigolvassa, de apósa, Teleki Imre gróf feltételezhetően segített neki az eligazodásban. Bethlen *Önéletírásának* egy kéziratós példánya minden bizonnyal megvolt a hosszúfalvi Teleki-kastély könyvtárban.)⁴⁸

Mint a fentebbi Bethlen-idézetből kitűnik, Bethlen Miklós nem említi, hogy Teleki újabb hatalmi mesterkedése lenne a Thököly–Teleki Anna-jegyesség. Akármi is volt az oka, az Erdélyben meghúzódó elégtelenek számára elemi érdek volt ennek a frigynek a létrejötte, hiszen így biztosítva lett volna számukra a stabil hátország (Teleki Mihály mint Kővárvidék és Máramaros tényleges ura) és a tehetséges katonai vezető – Thököly Imre – személyében.

Nem bizonyítható, hogy de Gerando ismerte volna Cserei emlékiratait. Bár Cserei műve minden valószínűség szerint szintén megvolt a hosszúfalvi könyvtárban, az egész *História* oly rossz véleménnyel van Teleki Mihályról, Cserei szerint Erdély pusztulása és általában minden baj okozójáról, hogy a Cserei-mű nem lehetett népszerű olvasmány a Teleki-kastélyokban még a 19. században sem. Amennyire elfogult Cserei negatív irányban Teleki Mihállyal szemben, annyira lehetett az ellenkező előjellel Teleki Imre is, aki Teleki Mihálynak köszönheti grófságát és birtokait. De Gerando *Transylvanie*-ja nyomokban sem tartalmaz semmit Cserei véleményéből. Az egyetlen hely, ahol esetleg fölhasználhatta Csereit forrásként, a zernyesti csata leírása,⁴⁹ de az itt leírt információkat vehette Benkő József *Transsylvania specialis*ából is; ahol Benkő forrása viszont Cserei volt.

⁴⁷ BETHLEN Miklós *Önéletírása I–II*, Bp., Szépirodalmi, 1955, s. a. r. és jegyzetek V. WINDISCH Éva, I, 313.

⁴⁸ V. Windisch Éva az *Önéletírás* sajtó alá rendezése során igyekezett föltárni, hogy az első, 1858-as kiadás előtt hány kéziratós példánya lehetett a műnek. Nyolc kéziratról tud. Nem említi közöttük a hosszúfalvi példányt, amelynek létét épp de Gerando Bethlen-idézetei bizonyítják. (Vö. BETHLEN Miklós, *i. m.*, II, 237–238.) A hosszúfalvi Teleki-könyvtár állománya 1848-ban csonkult, végül 1944–45-ben szétszóródott, így utólag lehetetlen pontos leltárt készíteni róla.

⁴⁹ Vö. DE GERANDO, *La Transylvanie...*, *i. m.*, II, 21. fejezet.

Bethlen Miklós *Önéletírásának* politikai koncepciója, illetve Bethlen gallofiliája azonban nagyon szimpatikus volt de Gerando számára, így alapjában véve ezt fogadja el. A kortárs visszaemlékezőkhöz képest azonban de Gerando még önállóbbnak és koncepciózusabbnak állítja be Thökölyt, így ennek a házasságnak az ötletét is neki tulajdonítja, nem Teleki Mihálynak: „[...] il [sc. Thököly] résolut de gagner les conseillers d’Apafi, et ne trouva pas de plus sûr moyen que de captiver l’intérêt des femmes. Il obtint du premier ministre la main de sa fille, et des fiançailles furent célébrées, qui scellèrent l’alliance des Transylvains et des mécontents de Hongrie”⁵⁰ [’(Thököly) következő terve az volt, hogy a maga pártjára állítja Apafi tanácsadóit, és erre nem talált biztosabb módot, mint hogy felkeltette maga iránt a nők érdeklődését. Megkérte a főminiszter lányának kezét, és megtartották az eljegyzést is, ami pecsétet tett az erdélyiek és a magyarországi elégedetlenek szövetségére.]

Amint látható, Jókai egyedül de Gerandonál olvashatott Thökölynek a női nem számára vonzó külsejéről, valószínű tehát, hogy ez esetben Cserei mellett (vagy helyett) de Gerando volt a forrása.

9. Az Erdély aranykora következő soraiban Apafi monologizál, felidézi Thököly Istvánnal kapcsolatos emlékeit:

– Szegény megboldogult [ti. Thököly István], ha ráemlékezem, milyen csatákat vívott azzal a félbolond Zólyomi Dáviddal. Két Bethlen-leányt vettek el ketten, kik örökségbe kapták Vajdahunyad várát. Az egyiknek jutott az innenső fele a várnak, a másiknak a túlsó. Mikor aztán összezördült a két úr, összeszedett cselédjeikkel egész ütközetet viseltek tulajdon váruk udvarán, s egyik ablakból a másikba álglyúztak.⁵¹

Az idézet két fő információt tartalmaz: a Zólyomi Dávid és Thököly István közötti rokonság fokát; valamint a vajdahunyadi vár udvarán egymásra lövöldöző tulajdonosok anekdotáját.

Ami az előbbit illeti: Jókai szövege azt sugallja, hogy Zólyomi Dávid és Thököly István sógorok és nagyjából egyidősek voltak. Valójában Zólyomi Dávid (1600 k. – 1649) felesége Bethlen Gábor fejedelem öccsének, iktári Bethlen Istvánnak (1580–1648) Kata nevű lánya volt; Thököly István (1623–1670) pedig ugyanezen Bethlen Istvánnak Anna nevű lányától született unokáját, Gyulaffy Máriát vette feleségül. Zólyomi Dávid és Thököly István között tehát volt egy szűk generációnyi korkülönbség. Ráadásul Zólyomi Dávidot I. Rákóczi György 1633-ban bebörtönöztette, és élete végéig ki sem szabadult. Tehát ha Jókainak igaza lenne, akkor a legfeljebb tízéves Thököly István lövöldözött volna ágyúval a harminchárom éves Zólyomi Dávidra.

Honnan e nyilvánvaló tévedés? A kritikai kiadás – rámutatván a hibára – az egész anekdotát „Jókai írói kitalálásának”⁵² nevezi. Nem valószínű, hogy így lenne. Az *Erdély*

⁵⁰ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 129.

⁵¹ JKKR3, 130.

⁵² Uo., 418.

aranykora fabulája szempontjából már Thököly Imre szerepeltetése is teljesen fölösleges volt, apjának ez a harcias afférja pedig végképp nem mondható másnak, mint a szerkezetet föllazító, kósza ötletnek. Jókai mindezen információkat de Gerandonál olvasta, és mit sem ellenőrizve vagy változtatva leköszölte az egész anekdotát – a nyilvánvaló tévedésekkel együtt. Íme a de Gerando-szöveg: „[Vajdahunyad] échut alors aux Bethlen, qui le réparèrent, et vers le milieu du 17e siècle il appartenait à deux femmes de cette maison, qui épousèrent l’une le comte Etienne Tőköli (sic!), l’autre le comte David Zolyomi. Le château fut partagé entre ces deux possesseurs, qui se livrèrent dans la cour plusieurs combats : on voit encore près des fenêtres les trous des balles de leurs mousquets.”⁵³ [(Vajdahunyad) a Bethlenek kezére került, akik helyrehozták, majd a 17. század közepe felé ennek a családnak két női tagja volt a tulajdonos, akik közül az egyik Thököly István grófhhoz ment férjhez, a másik pedig Zólyomi Dávid grófhhoz. A vár e két birtokos közt oszlott meg, akik a várudvaron többször megütköztek egymással. Még ma is látható az ablakok mellett néhány lyuk, amelyeket muskétájuk golyója ütött.]

Ahogy az anekdotának a Jókai kritikai kiadás, úgy jelen sorok írója sem találta írásos forrását. Feltételezésem szerint de Gerando, aki 1841–42-ben két nagy körutat is tett Erdélyben, és jegyzetfüzettel a kezében igyekezett minél több adatot összegyűjteni, Vajdahunyadon járván hallhatta a történetet – talán az udvari fal lövésnyomainak magyarázataként. És ahogy nála gyakran megesik, talán az adatközlő tájékozatlansága vagy a felületes jegyzetelés következtében hiba csúszhatott a személynevek (máshol az évszámok) közlésébe. (Amennyiben egy anekdota egyáltalán korrekcióra szorul, akkor jegyezzük itt meg, hogy a várudvari lövöldözés nem Zólyomi Dávid, hanem annak fia, a hóbortos észjárású és Vajdahunyad birtoklása fölött Thököly Istvánnal évtizedes haragot tartó Zólyomi Miklós [1630–1680 k.] között játszódhatott le – már ha egyáltalán lejátszódott.)

10. A következő Jókai-idézet szintén egy anekdota:

[A fiatal Thököly Imre Apafinak:]

– Én is ott voltam az ostromlott várban, s védtem azt, míg apám meg nem halt.

Apafi kedvetlenül fogadta a közbeszólást, mégis részvétet akart mutatni.

– S hogy szabadult ki öcsémuram?

Imre elvörösödött, s nem akart felelni. Teleki, némileg korlátozandó az ifjú tüzét, ki-mondá az igazat.

– Olyan fiatal még a legény, hogy az ostromlók figyelmét, nőruhába öltözve, könnyen kikerülheté.⁵⁴

A Thököly családnak Árva és Liptó megyében három vára volt: Árva, Likava és Rózsahegy. Amikor 1670 decemberében az osztrákok Árva várát ostromolni kezdték, a várat védő, de már betegség általi halála közeledtét érző Thököly István megbízta

⁵³ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 363.

⁵⁴ JKKR3, 130.

néhány hű emberét, hogy menekítsék ki a Likava várában tartózkodó Imrét az ott is várható ostromgyűrűből, és vigyék Erdélybe. Az akkor mindössze tizenhárom éves Thököly állítólag parasztlánynak öltözve szökött ki a várból. A történet pikantériáját az adja, hogy Thököly a nem is olyan távoli jövőben mind a politikában, mind a harcmezőn a korszak legférfiasabb, leghatározottabb közszereplőjének bizonyul majd. Lányruhás szökése valószínűleg közszájon forgó anekdota lehetett, amelyet aztán a kortárs nyugati Thököly-irodalom is átvett, legalábbis annak regényes-életrajzi fele.⁵⁵ (A nyugati, főleg a francia szerzők teljesen megbízhatatlanok a magyar helynevek, évszámok, sőt személynevek leírását illetően. Nemcsak Thökölyék várait, de magát a Thököly/Tekeli és a Teleki nevet is rendszeresen összekeverik.)

A lányruhás szöktetés első leírója Dominique Révérend francia követ, aki az anekdotát Apafi udvarában Thököly barátaitól, ismerőseitől hallhatta. *Mémoires historiques du comte Betlem Niklos...* című művében a következőket írja:

[...] le Comte de Tékely qui étoit resté malade dans son Château de Rosenberg, y fut assiégé par les Troupes Impériales, où il mourut peu de temps après. Ce Comte n'avoit qu'un fils, qui pour-lors étoit auprès de lui, que quelques Gentilshommes avec ses principaux Domestiques enlevèrent la nuit, en le faisant passer par dessus les murailles de ce Château [...]. Ils l'avoient déguisé en fille, n'ayant encore que sept à huit ans, & après lui avoir fait passer le Mont Crapack, ils le conduisirent en Transsilvanie.⁵⁶ [Thököly [István] grófot, aki rózsahegy várában feküdt betegen, a császári csapatok ostrom alá vették. A gróf nem sokkal később meghalt. Egyetlen fiúgyermek volt [Thököly Imre], aki akkor éppen mellette tartózkodott. A fiút néhány nemes és a cselédség tekintélyesebb tagjai éjnek évadján megszőktették a várfalon keresztül. Mivel még csak hét-nyolc éves lehetett, női ruhába öltöztették, átvitték a Kárpátok hegyein, és bevitték Erdélybe.]

De Gerando Révérend nyomán írja újra a történetet: „[...] le comte Etienne Tököli étoit mort assiégé dans son château par les troupes impériales. Peu s'en fallut que son fils, encore enfant, ne tombât entre les mains des Autrichiens. Ses amis lui firent passer à la hâte un vêtement de femme, et l'entraînèrent hors des murailles. Sous les habits d'une innocente jeune fille fuyait le plus implacable ennemi qui se soit jamais levé contre l'Autriche.”⁵⁷ [Thököly István gróf saját várában halt meg, miközben a császári csapatok ostromolták. Kevésen múlt, hogy akkor még csak gyermekkorú fia nem került az osztrákok kezébe. Jóakarói hirtelenjében női ruhát adtak rá, és kicsempészték

⁵⁵ Egy ismeretlen, kortárs francia memoáriró (állítólagos titkos ügynök) visszaemlékezéseiben is olvasható Thököly szökésének egy variánsa: „Il [Thököly István] fit cependant évader le comte Emeric Tékely son fils unique en habit de paysan, et le confia à deux gentilshommes déguisés de la même façon. On le fit passer au travers des bois pour le conduire en Transylvanie, où il gagna la Pologne en habit de fille.” [Thököly István gondoskodott róla, hogy kimenekítsék egyetlen fiát, Thököly Imrét, mégpedig parasztruhában, s rábízta őt két nemesre, akik ugyanígy voltak öltözve. Erdőn keresztül eljuttatták őt Erdélybe, ahonnan – lányruhába öltözve – Lengyelországba ment.] (*Collection des mémoires relatifs à l'histoire de France*, LIX, szerk. Alexandre PETITOT et Louis-Jean-Nicolas MONMERQUÉ. Paris, Foucault, 1827³, 5–6.)

⁵⁶ RÉVÉREND, *Mémoires historiques ...*, i. m., 1739², 261.

⁵⁷ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 128.

a várból. Egy ártatlan leányka ruhájába bújva menekült Ausztria eddigi legádázabb ellensége.']

De Gerando magát a történetet forrásához híven meséli el; ami viszont jól jelzi a szépírói vénával rendelkező Révérend és az inkább történész de Gerando közti gondolkodásbeli különbséget, az az, hogy a Thököly lányruhás szökése és későbbi politikusi attitűdje közt feszülő ellentétre csak de Gerando figyel föl.

Mindezek után nem lehet eldönteni, hogy Jókai melyiküket használta az *Erdély aranykora* forrásaként. A de Gerandóról mit sem tudó kritikai kiadás Czunya Miklós tanulmányára hivatkozva csak Révérend-t említi.⁵⁸ A Jókai-regény környező helyei azonban egyértelmű de Gerando-reminiszenciákkal vannak tele, ebből arra következtetünk, hogy ez is de Gerandótól származó átvétel. (Már itt megjegyezzük, hogy egyetlen olyan helyet sem találtunk a regényben, amely kétséget kizáróan csak Révérend-től lenne származtatható.)

11. A következő jelenet megértéséhez tudnunk kell, hogy Apafi egy időben nem fogadta az audienciára jelentkezőket. Ennek oka Révérend szerint a Béli-féle összeesküvés miatti haragja;⁵⁹ de Gerando közli a tény, de nem indokolja;⁶⁰ Jókai szerint pedig Apafi apolitikus, szobatudós fejedelem volt, ha csak lehetett, kivonta magát a politikai élet napi tennivalóiból.⁶¹ Révérend erre ötletes taktikát alkalmaz: feltűnően díszes magyar ruhát ölt.⁶² Révérend beszámolója szerint erről, valamint az öv hiányáról Apafi másoktól értesült, és csak üzen Révérend-nak, hogy hajlandó fogadni. Jókai azonban ügyesen jelenetezi az esetet: Apafi a többiekkel szinte egyszerre fedezi föl a Jókai szövege szerint nem túl díszesre, hanem túlon túl nevetségesre módosított öltözetet, és saját kezűleg tekeri az övet is Révérend hasa köré:

[...] a szobában levő urak mind általános hahotában törtek ki [...]. A becsületes Reverend ott állt a középen, magyar ruhába öltözve. Valóban mulatságosabb alakot nehéz lett volna képzelni nálánál. A jó úr, amellet, hogy igen respektábilis embonpoint-nel bírt, fülíg lévén borotválva és szüntelen mosolyogván, oly szeretetreméltó tréfás alakot kölcsönze magának, aminőről csak magyar embernek van fogalma. Mint tudva van, a magyar öltöny igen megkritizálja az ember természetét.⁶³

A jelenet forrása a kritikai kiadás szerint Révérend: „Cet Abbé, qui jusques-là avoit toujours été habillé à la François, voulut changer de décoration, en se faisant faire un habillement à la Hongroise, un peu plus magnifique à la vérité, que ne le portent

⁵⁸ JKKR3, 322.

⁵⁹ „Cette révolution [...] fut cause que l'Abbé Révérend ne put avoir d'audience de lui”. [’Ez a (Béli-féle) forradalom volt az oka, hogy Révérend atyát nem fogadta (Apafi) kihallgatáson.] RÉVÉREND, *Mémoires historiques ...*, i. m., 1739², 323.

⁶⁰ Vö. DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 131.

⁶¹ JKKR3, 124.

⁶² Jókainál Teleki Mihálytól származik az ötlet. Vö. JKKR3, 134.

⁶³ JKKR3, 131.

ordinairement les principaux de la Noblesse. Le Prince n'eut pas plutôt appris cette métamorphose, qu'il voulut voir si cet ajustement lui convenoit, & l'envoya prier de venir dîner avec lui, comme il avoit coutume de faire."⁶⁴ [‘Ez az abbé, aki egészen mostanáig mindig francia viseletet hordott, változtatni akarván a kinézetén magyar ruhát csináltatott magának, méghozzá egy kissé díszesebbet a szokásosnál, amelyet különös ok nélkül a főnemesek sem hordanak. A fejedelem, mihelyt értesült az abbé átváltozásáról, látni akarta, hogy hogyan áll neki a ruha, ezért üzent, hogy meghívja vacsorára – ami egyébként is szokása volt.’]

Amint az alábbiakból látható lesz, de Gerando a lényegét tekintve ugyanazt írja, amit Révérend, így ismét eldönthetetlen, hogy melyikük Jókai forrása: „[Révérend] imagine de mettre un costume hongrois et de se faire admirer des principaux seigneurs. Lorsque le prince eut appris ce déguisement, il voulut contempler l'abbé ainsi vêtu, et se hâta de l'appeler. Celui-ci ne manqua pas d'accourir, fit agréer ses demandes [...]”⁶⁵ [‘Révérend-nak támadt egy ötlete: magyar ruhát vesz fel, hadd csodálkozzanak a főrendek. Mikor a fejedelem tudomást szerzett a maskaráról, ő maga akarta látni az álruhás abbét, és azonnal magához hívatta. Az abbé már futott is, és előadta a kérését.’]

12. Az előbbi jelenet folytatásaként kiderül, hogy Révérend magyaros kollekciójából hiányzik az öv, amelyet aztán Apafi pótol:

Az övet elfelejtette fölkötni derekára, ami rendkívüli furcsaságot kölcsönöz öltözetének [...]

[Apafi:] – Hanem ön nem kötött övet. [...]

Ezt mondva, előhozott a fejedelem egy bogláros övet, s maga kötötte vele keresztül monsieur Reverend figyelemre méltó hasát.⁶⁶

Árulkodó, hogy Révérend – akivel az eset minden bizonnyal valóban megtörtént – az *envoyer* ‘küld’ igét használja, és az ő szövegéből kiderül, hogy Apafi nem látta a hiányos öltözetű Révérend-t, csupán hallott az öv hiányáról: „[...] mais comme il manquoit à son ajustement une ceinture, dont on fait plusieurs tours autour du corps, le Prince lui en envoya une des siennes, afin que rien ne manquât à son ajustement. Il se rendit auprès de ce Prince, qui charmé de le voir dans ce nouvel habillement, lui proposa une parti de boir [...]”⁶⁷ [‘...de mivel hiányzott ruhájához az öv, amelyet többszörösen a derék köré szokás tekerni, a fejedelem a saját készletéből küldött neki egyet, hogy teljes legyen a ruházat. Ezek után (Révérend) megjelent a fejedelem előtt, akit teljesen lenyűgözött a látvány, és meghívta (az abbét) egy kis ivászatra.’]

Gerando tesz egy lépést a szcenírozás felé: a *reçut* [...] *de ses mains* kifejezéssel azt sugallja, hogy Apafi saját kezűleg adta át az övet Révérend-nak: „[Révérend]...reçut au contraire de ses mains, en signe de bonne amitié, la ceinture qui manquait à son

⁶⁴ RÉVÉREND, *Mémoires historiques ...*, i. m., 1739², 323–324.

⁶⁵ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 132.

⁶⁶ JKKR3, 132.

⁶⁷ RÉVÉREND, *Mémoires historiques ...*, i. m., 1739², 324.

costume.”⁶⁸ [’Révérend-nak viszont – a jó barátság jeleként – a (fejedelem) saját kezűleg adományozta az övet, ami még hiányzott a ruházatához.]

Jókai erre a személyes átadásra építi a fent idézett komikus jelenetet, amint Apafi a pocakos abbét saját kezűleg övezi fel.

13. Amikor (1680-ban) Révérend befejezi diplomáciai küldetését az erdélyi fejedelmi udvarban, különböző ajándékokat kap emlékül, közülük, ha nem is a legértékesebb, de mindenképpen a legötletesebb a fejedelemasszony szívessége. A most következő részletet nevezük el kendőepizódnak. Jókai az eseményt így fogalmazza meg:

[Apafi:] – Milyen szép zsebkendője van önnek?

[Révérend:] – Nemde gyönyörű?

– Valóban az. Selyemmel kivarrott koszorúkkal [...]. Ilyesmis csak Párizsban készítenek.

[...] Apafi sorba kereste a zsebkendő szegleteit. [...] végre ráakadt a negyedikre, hol egy fejedelmi korona alá e név volt hímezve: „Apafiné”⁶⁹

Ez esetben végleg eldönthetetlen, hogy Jókai Révérend vagy de Gerando alapján dolgozott-e, ugyanis de Gerando itt szó szerint idézi Révérend-t. A mindkettejüknél olvasható kendőepizód eredeti változata tehát így hangzik: „Mais ce qui surprit le plus nos Transsilvains, ce fut une galanterie, que la Princesse lui fit avant son départ, de six mouchoirs de gaze brodés à la Turque ; honneur qu’elle n’avoit encore fait à aucun des Envoyés qui étoient venus avant lui à Cour de Transsilvanie.”⁷⁰ [’De ami a leginkább meglepte erdélyi barátainkat, az a kedvesség volt, amelyet a fejedelemasszony készített (Révérend) számára, elindulása előtt: hat darab, török módra hímezett fátýolszövet kendőt ajándékozott neki, ami olyan megtiszteltetés volt, melyben eddig még senki sem részesült az erdélyi fejedelmi udvarban megfordult diplomaták közül.]

14. A következő részlet a „bajor követ” (valójában Forval francia ezredes) és a szépségeről híres Kapyné közti flörtöt eleveníti föl. A nyilvánvalóan udvari pletykára épülő jelenet első megörökítője Révérend, akitől ezt átveszi de Gerando. Ismét eldönthetetlen, hogy melyikük volt Jókai forrása.

A történet háttere: Forval egyike volt azon tiszteknek, akiknek a nijmegeni békét (1678. aug.–szept.) megelőző években XIV. Lajos Habsburg-ellenes politikáját elősegítendő a magyar elégületlenek és a Lengyelországban toborzott zsoldosok összehangolt támadásait kellett vezetniük a magyarországi osztrák katonai kontingensek ellen. Forval előéletéről a legnagyobb francia lexikonok sem tudnak semmit,⁷¹ valószínűleg

⁶⁸ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 132.

⁶⁹ JKKR3, 132–133.

⁷⁰ RÉVÉREND, *Mémoires historiques ...*, i. m., 1739², 345–346. – DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 384.

⁷¹ „On ne pourra obtenir de renseignements précis sur ce personnage” [’Erről a személyiségről semmiféle pontos információt nem lehet szerezni.’] (*Dictionnaire de Biographie Française*, fasciculus LXXXIX., Párizs, 1981, *Forval* címszó.)

titkos ügynökként is tevékenykedett. Forval tehetséges katona⁷² és vidám társasági ember lehetett. Amit személyiségéről tudunk, azt jószerivel az őt személyesen ismerő Révérend abbé itt következő jellemrajzából tudjuk: „[Forval] étoit un Cadet de Normandie de très bonne Noblesse, [...] homme d’esprit & d’une grande vivacité, jointe à beaucoup d’expérience; il étoit actif & vigilant, & d’ailleurs beaucoup d’agrément dans sa personne & ses manières.”⁷³ [(Forval) egy nagyon előkelő származású normandiai fiatalember volt, szellemes és élénk észjárású, ráadásul bőséges tapasztalatai voltak, tevékeny volt és éber; továbbá kellemes volt az egyénisége és a viselkedése is.]

Nem kevésbé homályos Kapyné alakja. Amennyiben azonos Bánffy Ágnessel,⁷⁴ akkor apja Bánffy Zsigmond (meghalt 1682-ben), első férje (1660-ban) Barcsai Ákos fejedelem, a második Rhédey László, a harmadik Kapy (vagy Kapi) György. Jankovics József Bethlen János *Históriájának* jegyzeteiben azt írja, hogy elhunyt 1668-ban,⁷⁵ ugyanakkor a főszövegben maga Bethlen János 1673-nál még hivatkozik rá.⁷⁶ Tehát az 1668-as évszám valószínűleg téves, mert ha valós, akkor Bánffy Ágnes nem találkozhatott az 1677–78-ban Erdélyben tartózkodó Forvallal. Mindenesetre Kapyné lehetett a korszak egyik legszebb erdélyi asszonya, és ezt nemcsak Révérend tudja így, de az őt személyesen ismerő Bethlen Miklós is szán rá egy mondatot magyar nyelvű *Önéletírás*ban: „[...] szebb vala a teste, mint a lelke, és a szeme, mint a szíve.”⁷⁷

Maga Jókai sem járt utána sem Forval, sem Kapyné kilétének, sőt Forval nevét itt nem is említi. (Forval majd a 15. fejezetben fog ismét szerepelni, mint Bethlen Miklós beszélgetőpartnere.⁷⁸ Filológiai előtanulmányok nélkül az olvasó nem veheti észre, hogy a „bajor követ” és Forval ugyanaz a személy.) Révérend a konkrét esetről azt írja, hogy a Kapynének szánt bók Apafiné fülébe jutott, aki természetesen vérig sértődött, és Révérend szerint Forvalnak minden ügyességére szüksége volt, hogy kiengesztelje a fejedelemasszonyt. Ez a befejezés azonban nem illett Jókai írói koncepciójába, hiszen Apafinét erkölcsileg tökéletesnek mutatja be – hogy Teleki Mihályt annál sötétebb színekkel ábrázolhassa –, így elvetette. Tehát csak magát a bókot közli

⁷² Magyarországra érkezte után (Boham tábornok és Majos Ferenc tisztársaként) szinte azonnal győztes csatát vívott egy császári csapat ellen (nyalábvári csata, 1677. október 10).

⁷³ RÉVÉREND, *Mémoires historiques ...*, i. m., 1739², 284–285.

⁷⁴ De Gerando *Transylvanie*-jának román kiadása is megpróbálja beazonosítani Kapynét, de nem jut megnyugtató eredményre: „Probabil că este vorba de Borbala Kapy, fiica baronului Gheorghe Kapy, comite suprem de Hunedoara, căsătorită în 1674 (?) cu Ștefan Toroczka.” [‘Valószínűleg Kapy Borbáláról van szó, Kapy György báró, Hunyad megyei főispán lányáról, aki 1674-ben Toroczka Istvánhoz ment férjhez.’] (Auguste DE GERANDO, *Transilvania și locuitorii săi*, trad. MALOMFĂLEAN & MITRACHE, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2014, I, 128.) Az itt említett Kapy Borbála Kapyné Bánffy Ágnes harmadik lánya. Életkora alapján túl fiatal lehetett a Forval-féle flört idején, de lehet, hogy ekkor már Toroczka volt, mindenesetre sohasem volt Kapyné.

⁷⁵ Vö. BETHLEN JÁNOS, *Erdély...*, i. m., 645.

⁷⁶ Uo., 563–564.

⁷⁷ BETHLEN *Önéletírása*, i. m., I, 302.

⁷⁸ JKKR3, 226–228.

az olvasóval: „[Balassa Imre:] [...] a minap a bajor követ Ebesfalváról Aranyosvárra jött, egy ebédnél a saját fülem hallatára mondá hízelegve Kapinénak, hogy ő most a valódi fejedelemasszony Erdélyországban.”⁷⁹

Révérend az epizód első felét így meséli el: „[...] Mr de Forval aiant entendu parler de la beauté & de l'agrément de l'esprit de la Baronne de Capy, souhaite passionnément de la voir ; [...] il se rendit chez le Baron de Capy [...]. Il en fut si enchanté, qu'il s'émancipa de dire en Latin qu'elle étoit la Reine de Transsilvanie.”⁸⁰ [‘Forval úrnak fülébe jutott a hír, hogy Kapy báróné mennyire szép és mennyire szellemes, és ez szenvedélyes vágyat ébresztett benne, hogy találkozzék az asszonnyal. El is ment Kapy báróékhoz. Olyannyira el volt tőle ragadtatva, hogy volt mersze latinul azt nyilatkozni, hogy a hölgy Erdély királynője.’]

De Gerando a Révérend-től átvett történetet némi nemzetkarakterológiával fűszerezve próbálja – művében nem először és nem utoljára – a magyar–francia lelki rokonságot Forval személyében is felfedezni:

M. de Forval était un gentilhomme de Normandie, brave et spirituel. Il avait de charmantes manières, un visage agréable, et, au moment de danger, une belle humeur, qui enchantait les Transylvains. Ils reconnaissaient en lui plusieurs qualités hongroises [...]. Il dînait chez la baronne Kapy, l'une des plus belles femmes, disait-on, qui fussent à la cour, et, pour exprimer convenablement son admiration, il s'écria qu'elle était la reine de la Transylvanie. Ce mot fut rapporté à la princesse Apafi...⁸¹ [‘De Forval úr igazi normandiai nemes volt: bátor és szellemes. Ezt a kellemes ábrázatú és elragadó modorú embert a veszély pillanatában sem hagyta cserben a humora, és ez lenyűgözte az erdélyieket. Többféle, tipikusan magyar vonást fedeztek föl benne. Egyszer Kapy bárónénál vacsorázott, aki – állítólag – az egyik legszebb asszony volt a fejedelmi udvarban, és de Forval úr, hogy megfelelőképpen fejezze ki csodálatát, így kiáltott föl: Ön Erdély királynője! Ezt persze hírül vitték Apafi fejedelem feleségének.’]

Ez esetben is – mint végig *A fejedelem és minisztere* fejezetben nehéz eldönteni, hogy Jókai Révérend-t vagy de Gerandót használta-e forrásul. A nehézség fő oka, hogy Jókai rendkívül szűkszavú, a két francia szöveg információit csak töredékesen használva alkotja meg a jeleneteit.

10. fejezet: *A cirkáló*

A kritikai kiadás szemmel láthatóan nem tud mit kezdeni a 10. fejezet fő motívumával, a *cirkálói* feladatkörrel. Erről sem Cserei, sem Révérend nem ír semmit; így Oltványi Ambrus egy új – feltételezett – forrásmunkát kezd el idézni: Szilágyi Sándornak a *Magyar Emléklapok* 1850-es (egyetlen) évfolyamában megjelent cikksorozatát, amelyben a kolozsvári származású történész-szerkesztő meglehetősen szubjektív és kusza

⁷⁹ Uo., 140.

⁸⁰ RÉVÉREND, *Mémoires historiques ...*, i. m., 1739², 279.

⁸¹ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 130–131.

gondolathalmazt, egyfajta letargikus-melankolikus visszaemlékezés-zuhatagot talál az olvasó elé saját erdélyi emlékeiből, és a forradalom alatti erdélyi eseményekből. Jókai maga is munkatársra volt a lapnak, Szilágyi a barátja volt, ennek ellenére a kritikai kiadás által sugallt jelentős hatás nem ismerhető fel az *Erdély aranykorán*.

A 10. fejezet perdöntő bizonyíték arra nézve, hogy Jókai Auguste de Gerando *La Transylvanie et ses habitants* című művével a kezében írta az *Erdély aranykorának* középső fejezeteit. De Gerando hatása vetekszik Csereiével. De Gerando forrása ebben az esetben Benkő József két államismereti műve, (népszerű nevükön) a *Transsilvania generalis*⁸² és a *Transsilvania specialis*. Benkő az alább idézett helyeken a *liber baronatus* (szabadbáróság, magyarországi magyar szóhasználatnál *zászlósúri* rang) intézményét szándékozik bemutatni, és csak ennek jogi helyzetét jellemzendő ír a *cirkálásról*. (A cirkálók feladata egy-egy közigazgatási területen rejtőzködő gonosztevők felkutatása. Tevékenységük nem ad hoc jellegű, hanem háromévenként ismétlődik, függetlenül attól, hogy követtek-e el valamilyen bűncselekményt a környéken, vagy sem.) De Gerando Benkőtől nemcsak a *cirkálás* jogi meghatározását veszi át, hanem azt a kérdőívet is idézi, amelynek segítségével a cirkálást végző hivatalos személyek a lakosságot kikérdezték. Mind Benkő, mind de Gerando roppant érdekesnek, a középkori gondolkodásmód relikviájának tartják ezt a kérdéssort. Jókai csakis de Geradónál olvashatta mindezt, hiszen Benkő *Transsilvania specialisa* 1999-ig kizárólag latin nyelvű kéziratokban volt megtalálható néhány erdélyi magánkönyvtárban. A kérdésekből Jókai is idéz pár oldallal lejjebb,⁸³ és furcsaságukból adódhat Jókainak a *cirkáló hadnagyi* tevékenységgel kapcsolatos iróniája,⁸⁴ majd ő is kiegészíti a bizarr kérdéssort egy nem kevésbé furcsa újabb kérdéssel.⁸⁵

Megjegyzendő még, hogy a szabadbárói jogállást az erdélyi országgyűlés még a 17. század első évtizedében (Báthori Gábor alatt) megszüntette, így ennek szerepeltetése a Jókai-regényben anakronizmus; a cirkálás műveletét azonban még évtizedekkel később is gyakorolták. Jókainál a Kelemen diák nevű fiktív szereplő végzi a cirkálást:

Apafi Mihály uram őkegyelme [...] Kelemen diákot [...] kinevezte – *cirkáló hadnagynak*. Ezen hivattal sok szép foglalatosság volt azon időben összekötte, melyeket Kelemen diák hagyott történni, ahogy akartak [...]

[Csáky László:] – A fejedelem kívánja, hogy menjen kegyelmed tüstént, és tegye meg a cirkálást haladéktalanul [...]. A szokott kérdezőpontokon kívül, melyeket a nép elé szokás terjeszteni, még e következő kérdést fogja kegyelmed a kikérdezettekhez intézni: „Nem látt-e valaki idegen országi állatokat a körül fekvő erdőkben?” [...]

⁸² Josephus BENKŐ, *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus olim Dacia Mediterranea dictus...* (= *Trans. generalis*), Claudiopoli, Typis Lycei Regii, 1833–1834².

⁸³ JKKR3, 158–160.

⁸⁴ Uo., 142.

⁸⁵ Uo., 147.

[Kelemen diák:] – S vajon, ha ama fenevad, melyről pedig nagyon kételkedem, hogy Erdélyországban tartózkodjék, valahogy Bánfi Dénes uram territóriumába találna átvetődni? [...] az ő birtoka, instálom, liber baronatus: ahol az én hatásköröm megszűnik.⁸⁶

Benkő a szabad bárói állapotot a *Transsilvania generalis*ban így mutatja be:

Liberi Barones dicti fuere : quisquis enim eorum, cum exemptione a Jurisdictione Vajvodarum et aliorum Officialium, plena auctoritate Baroniam possidebat, juraque suprema [...] exercebant. [...] Ex his intelligere queas complures Legum Transsilvanicarum Articulos, quibus declaratur, Generalem Malefactorum Inquisitionem, Czirkálás vulgo dictam (quae omni saltem triennio semel omnibus locis peragi per Officiales debebat [...]) omnibus in territoriis, praeter Baronias [...] admittendum fuisse.⁸⁷ [A bárókat azért nevezték szabadoknak, mert ki voltak véve az erdélyi vajda és más hivatalnokok törvényhatósága alól, és birtokukat mindenre kiterjedő hatáskörrel birtokolták, továbbá a legfőbb jogokat gyakorolták. Mindezekből érthetővé válik számadra az Erdélyi törvénykönyv több cikkelye, amelyekben arról van szó, hogy a Gonosztevők Általános Üldözését – népszerű nevén a cirkálást – (amelyet a hatóságoknak legalább háromévenként mindenhol el kell végezniük) a szabadbárói területeken kívül [...] mindenhol le kellett bonyolítani.]

Ugyanez de Gerando megfogalmazásában:

Leur terre était respectée des officiers qui parcouraient la Transylvanie dans le but de prendre les malfaiteurs. Cette opération de police (tzirkálás) avait lieu tous les trois ans. [...] Le savant Benkő a retrouvé quelques fragments d'un interrogatoire tel qu'on en faisait subir alors au populaire de Transylvanie. La scène se passe sous Apaffi Ier c'est-à-dire vers 1670. Un officier demande au nom de prince...⁸⁸ [Birtokukat tiszteletben kellett tartania azoknak a hivatalos személyeknek, akik gonosztevők elfogása céljából Erdélyt járták. Ez a rendőri művelet, a cirkálás minden harmadik évben megtörtént. A tudós Benkő megtalálta néhány töredékét egy olyan nyomozati kérdéssornak, amelyet akkor minden erdélyi lakosnak föltektek. Mindez I. Apafi Mihály idejére, tehát az 1670 körüli évekre datálható. Egy hivatalnok a fejedelem nevében a következő kérdéseket teszi föl...]

A többoldalnyi cirkálói kérdőív kérdései közül de Gerando nyolcat idéz (Benkőtől), Jókai ebből ötöt. Mít hagy ki Jókai? Amit 1851-ben célszerű kihagynia: „Ismer-e olyan embereket, akik német módi szerint öltözködnek, és akik segítettek a németeknek, hogy másokat kifosszanak? Ki vette meg a németektől a lopott birkákat?”⁸⁹ Az alábbiakban álljon itt három példa a de Gerando által idézett kérdések közül: „Connaissez-vous des calomniateurs ou des blasphémateurs qui aient invoqué le démon ? Qui de vous fume du tabac ? Qui s'est moqué des officiers chargés de prendre les moineaux ?”⁹⁰ [Ismertek-e rágalmozókat és istenkáromlókat, akik megidéztek az ördögöt? Ki dohányzik közületek? Ki csúfolódott a hivatalnokokon, akik azzal a feladattal voltak megbízva, hogy szedjék össze a verebeket?]

⁸⁶ JKKR3, 142, 147.

⁸⁷ BENKŐ, *Trans. generalis, i. m.*, I, 516.

⁸⁸ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 42–43.

⁸⁹ BENKŐ, *Trans. specialis, i. m.*, I, 576.

⁹⁰ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 43–44.

Jókai lefordítja, illetve átfogalmazza a de Gerandónál olvasott kérdéseket: *Vannak-e közöttetek bűbájosak és varázslók, kik az ördögöt segítségül hívják? [...] Van-e közöttetek, aki dohányt mer színi? [...] Kik voltak azok, akik ellene szegültek az ország azon határozatának, hogy a parasztok irtsák ki a verebeket, kicsúfolván azon embereket, kik a verébfejek beszédésével valának megbízva?*⁹¹

1. Az *A cirkáló* című fejezet elejére, mielőtt még megismerkednénk a cirkáló főnt részletezett feladatkörével, Jókai becsempész egy anekdotát. Az apró történet, amely voltaképpen csak egy szemtelen kérdésből áll, nem szervesül a regény fabulájával, Jókai nyilván nem tudott ellenállni az újramesélés kísértésének. Íme:

Egy tátottszájú oláh állt előtte, pecsétes levéllel kezében, ki rendkívül meg látszott ijedni [...].

– No mi kell! – förmedt rá Kelemen diák [...].

– Kend az az ember, aki pénzért szokott hazudni?⁹²

A kritikai kiadás szerint Jókai ezt az apró szemtelenséget Szilágyi Sándor már említett cikksorozatának köszönheti.⁹³ Szilágyi ugyanis néhány oldalt a románok szokásainak bemutatására szán, és itt olvasható a sem az előtte, sem az utána következő szövegrésszel semmiféle szerves kapcsolatban nem lévő apró adoma: „Egykor egy oláh, kinek pere vala, megszólít egy ügyészt: „ön hazudik pénzért?”⁹⁴

Szilágyi azonban két oldallal korábban megemlíti, hogy de Gerando helyes képet festett „az oláhokról”. Itt kezdünk gyanút fogni. És ha figyelmesen elolvassuk Szilágyinak a román népeletet bemutató kusza gondolathalmazát,⁹⁵ és összehasonlítjuk de Gerando *Transylvanie*-ja 13. fejezetével, azt tapasztalhatjuk, hogy ez az ízig-vérig erdélyi történéssz a magyar történelemmel még szinte csak ismerkedő francia fiatalember művéből ollózza össze a románokkal kapcsolatos nézeteinek döntő többségét, voltaképpen kivonatolja de Gerandót, és csak elvétele egészíti azt ki saját tapasztalataival. (Például a román parasztok táncainak bemutatása szinte szó szerinti fordítás de Gerandóból.⁹⁶)

De Gerando így meséli el a történetet: „Un Valaque avait à demander conseil à un avocat de la petite ville de Nagy Bánya. Il arrive chez lui la bourse à la main, et, prenant un air ingénu ; « Est-ce vous, lui dit-il, qui mentez pour de l'argent ? »⁹⁷ [’Egy oláhnak tanácsra volt szüksége, fölkereste hát a Nagybánya nevű városka egyik ügyvédjét.

⁹¹ JKKR3, 158–160.

⁹² Uo., 143–144.

⁹³ Uo., 324.

⁹⁴ Magyar Emléklapok 1848. és 49^{ből}, 1850, 157.

⁹⁵ Uo., 152–158.

⁹⁶ Uo., 154. – DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I. 312–313.

⁹⁷ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I. 329–330.

Belép az ügyvédhez – pénztárcája a kezében –, és ártatlan képpel megkérdezi: „Maga az, aki pénzért hazudik?”]

Mint már említettem, de Gerando a műve elméleti alapozását apósa, Teleki Imre hosszúfalvi kastélyában végezte. Kővárhosszúfalu (románul Satulung) pedig mindössze tizenöt kilométerre fekszik Nagybányától, ahol az adoma játszódik. Feltételezhető tehát, hogy megtörtént esetről van szó, amelyet de Gerando szóbeli közlés alapján vetett papírra. Még azt is meg merem kockáztatni, hogy a művelt, hidegen távolságtartó, a románság szociális problémái iránt érzékeny, ugyanakkor gúnyolódásra hajlamos após lehetett a szóbeli közlő. A történet további sorsa nyilvánvalóan az, hogy mind Jókai, mind Szilágyi de Gerandótól vette át – egymástól függetlenül. Jókai azonban Szilágyihoz képest valóban kiaknázza a jelenetben rejlő jellemfestő lehetőséget.

2. A *circáló* című fejezet utolsó három oldalán arról olvashatunk, hogy Kelemen diák ökröt sütő tatárok közé kerül, akik kötelezik, hogy az útjába eső falvakban hirdesse ki az új török adót, amely nevetségesen kevés, mindössze egy „kispénz” fejenként. Két fejezettel hátrébb Bánfi Dénes közli az őt köszöntő tömeggel, hogy ezt a cselt a török csak az adózók számának kipuhatolására vetette be:

[egy tatár csapatparancsnok:] [...] az én uram, a nagyváradi Ali basa ökegyelme, azért küldött engemet e helyre, hogy az új adót adjam tudtára a népnek [...]. Potomság az egész. Csupán csak annak elismerésére lesz kivette, hogy mi uraitok vagyunk. Az egész nem több, mint fejenként minden embertől egy kispénz. Ez bizony nem sok. [...] Kelemen diák [...] kénytelen-kelletlen kihirdetné az egy kispénz adót is, melyen annyira kapott mindenfelé a nép, hogy ott helyben rögtön lefizetné azt a tatár kísérő markába.⁹⁸
[Bánfi Dénes:] – A ravasz török két célt tudott ezáltal elérni: egy az, hogy elismertette a néppel az adótartozást, más, hogy eszerint kitudta, hány adófizető van a környéken, s rögtön utána kivette rájuk az iszonyú harácsot [...]⁹⁹

Mind az ökröt sütő tatárok,¹⁰⁰ mind a jelentéktelen török adó esete de Gerandónál olvasható, a következőképpen: „On raconte encore quelle ruse ils employèrent pour lever le tribut sur les paysans. Ils répandirent le bruit que l'impôt pour chaque homme ne dépasserait pas une pultura [...]. Chacun apporta avec empressement cette somme modique au pacha, qui, découvrant ainsi le nombre de villageois payant impôt, les frappa d'un tribut considérable.”¹⁰¹ [’Még ma is mesélik, hogy milyen ravaszul emelték a parasztok adóját. Azt híresztelték, hogy az adó fejenként nem lesz több egy polturánál. Mindenki vitte is buzgón ezt a mérsékelt összeget a pasának, aki ily módon megtudta az adófizető parasztok számát, és ettől kezdve jelentős adóval sújtotta őket.]

Mivel mindezt sem Cserei, sem Szilágyi nem említi, ezért valószínűnek tartom, hogy Jókai forrása ismét de Gerando volt.

⁹⁸ JKKR3, 151–152.

⁹⁹ Uo., 182.

¹⁰⁰ Pl. DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 224.

¹⁰¹ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 326–327.

11. fejezet: *Sange Moarte*

A 11. fejezet tartalmazza a legtöbb román néprajzi elemet. Álljon itt három példa, egy az állattereléssel, másik a *pománával*, harmadik egy bizonyos népi tánccal kapcsolatban:

1. „Majd egy-egy oláh paraszt jött reájok szembe; hosszú szekerebe bivalyok voltak fogva; az ember szüntelen kiabált az állatokra, s ijesztgető kézmozdulatokkal iparkodott azokat sebesebb menésre serkenteni.”¹⁰²

De Gerando több helyen említi, hogy a magyar paraszt, ha kocsin ül, és állatait hajtja, vagy meg sem szólal, vagy csendben énekelget. Ezzel szemben román társa üvöltözve és intenzív gesztikulálással nógatja állatát. Egy példa: „Nos guides [...] se cramponnaient aux cornes des boeufs pour les retenir, avec une profusion de gestes et de cris rauques comme les Valaques savent en trouver.”¹⁰³ [‘Hegyi vezetőink az ökrök szarvát markolták meg, hogy a lejtőn visszatartsák az állatokat; mindeközben összevissza hadonásztak, és rekedten ordibáltak, már ahogy az oláhok szoktak.’]

2. A falusi románság vallásos jámborságában Mária-szobrot vagy feszületet rejtő fafülkéket állít az utak mentén, és vizet, néha kenyeret tesz ki a fafülkék elé az ismeretlen utasok számára. Mindez felettébb tetszik de Gerandonak, a román néplélek eklatáns megnyilvánulásának tartja a jelenséget. Az *Erdély aranykora* mondanivalója szempontjából mindennek semmi jelentősége, Jókai mégis tesz egy fölösleges kitérőt a *Sange Moarte* fejezet elején: „[...] itt-ott az útfélen mohos fa odvába egy-egy szentkép volt felállítva, melynek elavult festéséből csak a halvány aranyozás látszott még meg; a pudvás fülkébe le volt téve a pomana, egy korsó tiszta forrásvíz, melyet fiatal oláh leány állított oda hagyományos kegyes szokásból a szomjú utazóknak.”¹⁰⁴

Ugyanez de Gerandonál: „Je vis sur le chemin, attachée à un arbre, une sorte de niche faite en bois. Sur le devant se trouvaient deux vases ; au fond on distinguait à peine une madone grossièrement peinte. [...] L’un de ces vases était encore plein d’eau, l’autre était déjà vide.”¹⁰⁵ [‘Láttam az úton valami fából készült fülkeszerűséget egy fatörzsre erősítve. Elöl két edény volt ráerősítve; a belsejében a figyelmes szemlélő egy primitíven festett madonnaképet fedezhetett föl. A két edény közül az egyik tele vízzel, míg a másik már üres.’]

A jelenséget Szilágyi Sándor épp csak megemlíti,¹⁰⁶ és ez esetben is feltételezhető, hogy nem ő volt Jókai ihletője, hanem de Gerando leírása volt mindkettejük közös forrása.

¹⁰² JKKR3, 154.

¹⁰³ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 228.

¹⁰⁴ JKKR3, 154.

¹⁰⁵ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 274.

¹⁰⁶ Magyar Emléklapok 1848. és 49^{ből}, 1850, 157.

3. A cirkálói szerepbe kényszerített Kelemen diák Marisel (rom. Mărișel, Havasnagyfalú, Vasvári Pál halálának helye) felé haladva román parasztokra bukkan, akik tűz mellett, dudaszóra táncolnak, majd miután gonoszűzéseként elégetik a Marce Zára nevű szalmabábut, a dudás vezetésével elvonulnak. E három motívum közül Marce Zára alakja Jókainak egy azonos című, 1845-ben írt novellájában is szerepel, de teljesen más jelentésben. Mindhárom motívumot, a táncot, Marce Zarét és a dudás szerepeltetését Jókai de Gerandótól vette.

A tánc leírása Jókainál: „A máglyától nem messze egy csoport oláh táncolt, szilaj tagjáratásokkal; hosszú botjaikat leütötték a földre, s nagyokat vetettek magukon vele.”¹⁰⁷

Ugyanez de Gerandónál: „Je me souviens d’une danse [...]. Les cavaliers s’assemblaient, [...] puis, s’appuyant sur leurs longs bâtons, faisaient, en criant des sauts irréguliers [...]”¹⁰⁸ [’Emlékszem egy táncra, a lovagok összegyűltek, aztán hosszú botjaikra támaszkodva és nagyokat rikkantva szabálytalanul ugrándoztak.]

Szilágyi is leír egy román táncot – de Gerando nyomán –, de az nem azonos a Jókainál olvashatóval.¹⁰⁹

Jókai művei közt tehát két helyen bukkan fel Márce Zára alakja. Az 1845-ben írt azonos című novellája horvát környezetben játszódik, Márce Zára ott egy rossz szellem, aki még élő öregasszonyként hétszáz évvel korábban egy Piatra Kupcseguli nevű stalaktitbarlang mellett rejtőzködött. Már életében és halála óta is a rontás megtestesítője. Az írói pályája kezdetén járó Jókai ez esetben egy meglehetősen zavaros rémtörténetet hagyott az utókorra. Ami különösen érthetetlen, hogy miért adott román nevet a Horvátországban játszódó történet főszereplőjének.¹¹⁰ Az *Erdély aranykora* írása közben azonban de Gerandónál ismét találkozott Márce Záréval (*mar sara* alakban), némileg megváltozott szerepben, és most nem a boszorkány múltjára, hanem jelenlegi néprajzi (a mi kiszebábunkra emlékeztető) szerepére teszi a hangsúlyt:

Midőn a máglya már egészen parázssá égett, [...] előhozva egy szalmából kitömött [...] nőalakot, fölfekteték két nagy rúdra, s vadul kiáltozva: „Marce Zára! Marce Zára!” a tűzhöz vivék azt, s ott felkiáltva mindannyian háromszor: „Ég meg, átkozott kedden esti

¹⁰⁷ JKKR3, 155.

¹⁰⁸ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 312–313.

¹⁰⁹ Magyar Emléklapok 1848. és 49^{ből}, 1850, 154. – DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I. 312–313.

¹¹⁰ Erről Oltványi Ambrus, a kritikai kiadás sajtó alá rendezője, így ír: „Mi készíthette [...] az írókat arra, hogy horvát környezetben játszódó novellája hősnőjének román nevet adjon, továbbá másutt is román elnevezéseket használjon (*Mare [...] Piatra*) [...]? Nem tudunk megnyugtató feleletet adni a kérdésre. Annyi azonban kétségtelen, hogy a *Márce Zára* írása idején Jókai a kelet-európai népek nyelvére és kultúrájára vonatkozólag csak egészen felszínes, elnagyolt ismeretekkel rendelkezett.” Jókai Mór *Elbeszélések (1842–1848)*, s. a. r. Oltványi Ambrus, Bp., Akadémiai, 1971, I, 552.

boszorkány!”, behajítják a tűzbe, [...] azután pedig a férfiak ugráltak keresztül a tűzön vad örömrögással.¹¹¹

Az oláhok szótlanul néztek a cirkáló után, míg szemeik elől eltűnt, akkor ökleikkel fenyegetőzve kiálták utána:

– Vigyen el a Marce Záre!¹¹²

De Gerando sokat ír a románság babonáiról és különösen a mócok bosszúálló természetéről. Ebben az összefüggésben említi *mar sarát*, azaz Marce Zárét: „Il y a certain jours de la semaine, le mardi par exemple, [...] où des fées malignes ont un pouvoir surnaturel. [...] la fée du « mardi soir ». La *mar sara* t'emporte ! est une de ces phrases charitables que l'on adresse à ses ennemis.”¹¹³ [‘Van a hétnek egy bizonyos napja, legyen, mondjuk, a kedd, amikor a rosszindulatú tündérek természetfölötti erővel rendelkeznek. Ilyen a kedd este tündére. „Vigyen el a mar sara!” – egyike azon szeretetteljes mondatoknak, amelyeket az ellenségeikhez szoktak címezni.’]

Végül a tábortűz kihunyó fényében a dudás után elvonuló falunépe hátborzongató képe megjelenik a *Transylvanie* 11. fejezetében, ahol de Gerando a vulkoi bányászok életét mutatja be.¹¹⁴

4. A 11. fejezet következő alfejezete Marisel falu leírásával kezdődik. A falu elején – Jókai leírása szerint – Minerva-szoborral díszített diadalív emelkedik: „A falu elején áll egy óriási diadalív, roppant márványdarabokból összehordva, a portále tetején egy Minerva fő nélkül, a homlokzaton csaták alakjai domborművezetben, alattuk nagy betűkkel, római nyelven: „e várost építteté a győzhetetlen Traján diadalai emlékére”.¹¹⁵

Jókai ötlete teljesen légből kapott, Marisel szórványtelepülés a Gyalui-havasokban, semmi keresnivalója ott római kori diadalívnek. Viszont egyértelműen azonosítható, hogy az ötlet honnan származik: De Gerando Torda bemutatásakor ír az ott egykor létező római kapuról, amelynek – tekintve, hogy Tordán légiószállás volt – valóban lehetett funkciója. A tordai kaput azonban de Gerando már nem láthatta, hiszen legkésőbb 1657-ben – a II. Rákóczi György-féle lengyelországi hadjárat évében (!) – összeomlott. A kapu első leírója, Szamosközy István viszont még látta az építményt. Őt idézi Bethlen Farkas¹¹⁶ és Benkő József.¹¹⁷ Bár a római kapuról már egyiküknek sem volt személyes emléke – jöllehet Bethlen Farkas életkora alapján akár láthatta is volna –, mégis írnak róla, ugyanis leomlásában prodígiumot, Erdély 1658–62-es végromlásának az előjelét látták. De Gerando Bethlen Farkasra hivatkozik a kapu leírásakor: „On voyait à cette époque une porte demi-circulaire,

¹¹¹ JKKR3, 156.

¹¹² Uo., 157.

¹¹³ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 316.

¹¹⁴ Uo., 283–284.

¹¹⁵ JKKR3, 157.

¹¹⁶ Wolffgangi de BETHLEN, *Historia de rebus Transsylvanicis*, Cibinii [Nagyszében], Hochmeister, 1782–1793², III, 327–328.

¹¹⁷ BENKŐ, *Trans. specialis*, i. m., I, 287.

formée de grosses pierres carrées sans ciment et surmontée d'une statue de Minerve.¹¹⁸ [Akkortájt még látható volt egy félköríves, hatalmas kváderkövekből, cement felhasználása nélkül épült kapu, melynek tetején egy Minerva-szobor állt.]

Bár ezen a helyen – Jókaival ellentétben – de Gerando nem ír Traianus tiszteletére készített feliratról, de a *Transylvanie* számos helyén, különösen a 13. és a 15. fejezetben olvashatunk Dacia meghódítójának tárgyakban és a románok tudatában megőrzött emlékéiről.

5. Kelemen deák a Jókai-regény következő oldalain a templomba hívja össze Marisel népét. Jókai, aki a regény megírása előtt még nem járt Erdélyben,¹¹⁹ nem gondolta át, hogy egy ekkora település lakossága nem fér el egy falusi, ortodox fatemplomban. Megjegyzendő, hogy de Gerando több ízben foglalkozik a román ortodox templomok bemutatásával, de a méretükről nem közöl adatokat. Innen származhat Jókai tévedése. Felhasználja viszont de Gerando megfigyelését a templomban található mankókról, azaz ágas végű botokról (ezt Jókai aligha vehette máshonnan) és az ikonok furcsaságáról. Itt tehát Jókai szinte szabad fordítását adja a de Gerando-szöveg egy bekezdésének, csak éppen a gondolatok sorrendjét fordította meg:

A cirkáló más nyilvános hely hiányában a templomba gyűjté össze a népet. A sokaság körül állt, az öregek mankóikra támaszkodva. Az alkony vereslő sugára keresztülsütött a gömbölyű ablakokon, sajátsterű világitást adva az ódon épület belsejének, mely földig tele volt festve idomtalan szentek képeivel, miket paraszt művészek szörnyeteg fantáziája felöltöztetett piros palástokba, sarkantyús csizmákba. A sok csodakép közül nem hiányzott azon szokott allegóriai kép, mely a halált ábrázolja, karjai közt egy királyt, egy koldust és egy papot ragadva magával, s az ájtatos szentképek között ott terpeszkednek a nyelvöltögető ördögök, elkárhozott bűnösök üstökébe kapaszkodva. Egy-egy alak akkora, mint egy óriás, a másik, mint amannak az ökle.¹²⁰

De Gerando ugyanerről:

Là mort emporte d'un même coup un roi, un prêtre et un villageois. Cette dernière scène se retrouve souvent dans les églises valaques. [...] Dans un angle se trouvent des fourches qui servent à soutenir les vieillards pendant les heures de l'office, personne n'étant assis. Au fond de l'église est placé l'iconostase, la cloison qui sépare le prêtre de la foule. [...] Les tableaux sont de toutes dimensions ; aussi les personnages sont-ils de toutes grandeurs. [...] une tête colossale de saint Nicolas repose sur le corps démesurément petit d'un saint Pierre placé au dessous. [...] L'obscurité augmente encore l'effet, car l'oeil n'aperçoit pas prime abord toutes ces chinoiseries, qui apparaissent peu à peu, et semblent se multiplier pour vous.¹²¹ [Amott a halál egyszerre visz magával egy királyt, egy papot és egy parasztot. Ez utóbbi jelenet gyakran látható az oláh templomokban. Az egyik sarokban „favillákat” találunk, azokra,

¹¹⁸ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 162.

¹¹⁹ Első erdélyi útjára 1853 májusában került sor, de akkor is csak Kolozsvárig jutott, ahol felesége vendégszerepelt.

¹²⁰ JKKR3, 158.

¹²¹ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 321.

mint mankókra támaszkodhatnak az öregemberek, hiszen az órákig tartó istentisztelet alatt senki sem ül le. A templom belsejében található az ikonosztáz, az a válaszfal, amely elválasztja egymástól a papot és a hívők tömegét. A képek mérete igen változatos; az ábrázolt személyek is a legkülönbözőbb méretűek. Szent Miklós hatalmas feje az alatta lévő Szent Péter túlzottan kicsiny testén nyugszik. A félhomály még csak növeli a hatást, hiszen szemünk az első pillanatban nem tudja befogni ezt a rengeteg fura alakot, aztán lassacskán minden láthatóvá lesz, és úgy tűnik, mint hogyha minden több példányban jelenne meg.]

12. fejezet: *Egy főúr a XVII. században*

A 12. fejezetben olvasható Bánfi Dénes bevonulása bonchidai kastélyának udvarára. Szentpáliné a túlzott pompát látva felháborodottan jegyzi meg: „– Jó, hogy függőhintóba nem tették, mint a fejedelmet szokás.”¹²²

A függőkocsi (latinul *sublimis currus*) a fejedelmi beiktatáskor és egyéb kiemelkedő alkalmakkor használt hintó, amelynek alvázára bőrszíjakkal erősítették a fülkét. De Gerando a Gyulafehérvárt bemutató 9. fejezetben tesz róla említést, amikor a fejedelembekiktatás szokásos menetét mutatja be: „Le prince [...] montait dans un carrosse *suspendu*, aidé à sa droite par le chancelier.”¹²³ [A fejedelmet jobbról a kancellár segítette, amikor a függőkocsiba szállt.]

De Gerando az egyik fontos forrásánál, Bethlen Farkasnál olvashatott erről a rég nem használt kocsifajtáról; Bethlen Farkas azt írja, hogy Martinuzzi egy nyolclovas függőhintón utazott Nagyenyedre, az őt ott váró Castaldóhoz: „[...] ipse [sc. Martinuzzi] octojugibus [...] equis sublimi curru invehebatur.”¹²⁴

A függőkocsi/függőhintó motívum útja tehát: Bethlen Farkastól de Gerandón át vezetett Jókaiig.

Ugyanitt, a 12. fejezetben Bánfi Dénes beszédet mond az őt köszöntő sokaság előtt. Beszédében emlékeztet a tragikus 1617-es esztendőre: „[Bánfi:] – 1617-ben a háború okozta ínség következtében *egész Erdélyországban egy gyermek sem született*, még anyja méhében elhalva éhség és futások miatt.”¹²⁵ Az 1617-es évszám nyilván téves, Jókai felületességének jele, észrevehette volna, hogy 1617-ben már Bethlen Gábor uralkodott. De Gerando ugyanerről a helyes évszámmal: „En 1601 [...] aucun enfant ne naquit. Tous moururent dans le sein de leurs mères.”¹²⁶ [Az 1601-es esztendőben egyetlen gyermek sem született. Mindannyian meghaltak még az anyjuk méhében.]

¹²² JKKR3, 180.

¹²³ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 234.

¹²⁴ Wolffgangi de BETHLEN, *Historia...*, i. m., I, 485.

¹²⁵ JKKR3, 180.

¹²⁶ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 112.

13. fejezet: *Az éji harc*

Az éji harc című fejezetben Ali váradi basa megtámadja Bánffyhunyadiot, ahonnan segélykérő futár érkezik Bánfi Déneshez Bonchidára, aki meg is indul katonáival, és még az éjszaka folyamán visszaveri Ali seregét. Mikor a gyalogság indulni készül,

...előállt egy condrás székely fiú [...]. A többiek tuszkolták előre.

– Énekeld el nekünk azt a nótát!

Ez volt a nép egyszerű költője: *Gelenczei Ambrus*.

Bibliáját előkeresve zekéje zsebéből, annak pergamen táblájára írogatott verseket, mikre dalt szerkesztve, csaták előtt szokta azokat énekelni.¹²⁷

A kritikai kiadás jegyzete tévesen azt állítja, hogy „Gelenczei Ambrus – költött név”.¹²⁸ Ezzel szemben Gelenczei Ambrus létezett, és Jókai erről nyilvánvalóan de Gerando *Transylvanie*-jából szerzett tudomást. Oltványi Ambrust valószínűleg az vezethette félre, hogy Szinnyei *Szöke Ambrus (gelenczei)* név alatt szerepelteti.

A székely népköltőről az első irodalomtörténeti jellegű híradás gróf Kemény József tollából a *Tudományos Gyűjtemény* 1830. évfolyamában jelent meg.¹²⁹ Innen megtudhatjuk, hogy Gelenczei Ambrus 71 éves volt, amikor a Kemény János fejedelem halálával végződő nagyszöllősi csata (1662. január 22.) előtt pár nappal a szászszent-lászlói evangélikus lelkész német nyelvű bibliájának hátsó táblájába írt egy buzdító verset. Mindebből nyilvánvaló, hogy Jókai nem olvasta a *Tudományos Gyűjteményt*, hiszen nála a költő fiatal fiú. De Gerando viszont ismerte Kemény József közleményét, nála a népköltő valóban a nagyszöllősi csata egyik mellékszereplője, és a Biblia tulajdonosát leszámítva nem tér el az ott olvasottaktól: „Un Sicule, Ambrois Gelentzei Szöke, récitait des vers enthousiastes, qu’il avait écrits le matin même sur les marges de sa Bible.”¹³⁰ [‘Egy székely katona, bizonyos Gelencei Szöke Ambrus előadta lelkesítő verseit, amelyeket aznap reggel írt Bibliája margójára.’]

15. fejezet: *A gyulafehérvári országgyűlés*

A 15. fejezet élén Jókai röviden összefoglalja Gyulafehérvár történetét.¹³¹ Adatai származhatnak de Gerandótól¹³² és Szilágyi Sándortól¹³³ is, ezért ezek összehasonlításával nem foglalkozom. Közvetlenül a várostörténeti bevezető után Jókai rátér a fejedelmi palota bemutatására, információi fordított sorrendben ugyan, de megegyeznek azzal,

¹²⁷ JKKR3, 200.

¹²⁸ Uo., 423.

¹²⁹ TudGyűjt, 14(1830) 6., 126–127.

¹³⁰ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 188.

¹³¹ JKKR3, 223–224.

¹³² DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 231–233.

¹³³ Magyar Emléklapok 1848. és 49^{ből}, 1850, 221–226.

amit de Gerandónál olvashatunk: „Ahol most a püspöki lak van, ott a János Zsigmond által megújított fejedelmi palota állott; termei márvánnyal kirakva, falai csaták képeivel befestve. [...] A város többi része azonban aligha lehetett összhangzásban a fejedelmi lak pompájával, mert az 1618-i országgyűlésnek rá kellett parancsolnia a lakosokra, hogy szűnjenek meg sátorokban lakni, s építsék föl elpusztult házaikat.”¹³⁴

De Gerando ugyanerről:

Le palais des princes fut embelli par Jean Sigismund [...]. Les murailles furent ornées de belles peintures représentant des emblèmes guerriers [...]. Ce palais n'existe plus, et on voit aujourd'hui l'évêché à la place qu'il occupait.¹³⁵ [A fejedelmi palotát János Zsigmond hozatta rendbe. A falakat szép, csatajeleneteket ábrázoló képek díszítették. Ez a palota már nem létezik, helyét ma a püspöki palota foglalja el.]

Les habitants de cette ville [...] s'abritèrent sous des huttes faites à la hâte, et il fallut que la diète de 1618 ordonnât à chacun de construire des habitations « dignes de la résidence d'un prince ».¹³⁶ [Ennek a szerencsétlen városnak a lakói sebtében összetakolt kunyhókban húzták meg magukat, így történhetett, hogy az 1618-as diéta elrendelte, hogy mindenki építsen magának „a fejedelmi udvarhoz méltó” házat.]

1. A regénybeli országgyűlés leírásakor most már névvel szerepel Forval,¹³⁷ akit Jókai a 9. fejezetben – mint láttuk – még mint „bajor követet” szerepeltetett. Itt ismét szöveg ismét esik Teleki Anna és Thököly Imre jegyességéről,¹³⁸ majd beszédek hangzanak el. Bánfi Dénes – teljesen indokolatlanul – beleszövi beszédébe a költő Zrínyi „cygnea cantióját”, azt a keserű humorral átítatott parabolát, amelyet a halála előtti percekben mesélt Zrínyi a barátainak. A kritikai kiadás teljesen tanácstalan abban a kérdésben,¹³⁹ hogy honnan ismerhette Jókai ezt az adomát, ugyanis egyetlen forrásmunkája (ti. Cserei, Révérend, Szilágyi) sem tartalmazza. Bethlen Miklós magyar nyelvű *Önéletírása* pedig, ahol a „cygnea cantio” olvasható, nem volt még kiadva.

Az egyetlen lehetséges megoldás: Jókai de Gerandótól vette át a Zrínyi-beszédet, a francia író ugyanis ismerte Bethlen Miklós eme művét, hiszen biztosra vehető, hogy annak kézírata megvolt a hosszúfalvi könyvtárban.¹⁴⁰ Így Jókai:

[Bánfi Dénes:] A vitéz Zrínyi Miklós, aki minden magyarnak ideálja lehet, mondott erre egykor egy mesét, mely megérdemli, hogy a késő kor számára följegyeztessék: – A székelyt vitte az ördög a hátán; szembejön rá a szomszédja, s megszólítja: Hova komé? – Visznek a pokolba – felel amaz. Ejnye, az bizony gonosz állapot; szól erre a másik. – De még gonoszabb

¹³⁴ JKRR3, 224–225.

¹³⁵ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 233–234.

¹³⁶ Uo., 232.

¹³⁷ JKRR3, 226–231.

¹³⁸ Uo., 228.

¹³⁹ Uo., 312.

¹⁴⁰ Ez esetben elallok attól, hogy az ősforrásból, Bethlen Miklós *Önéletírásából* is közöljem Zrínyi említett beszédét, tekintettel annak közismert voltára.

is lehetne, viszonzoz a góbé; ha tudniillik ő ülne az én hátamra, s sarkantyút ütne fel, és én vinném őtet. –Értsen belőle, aki akar.¹⁴¹

Ugyanez de Gerandónál:

Le second Nicolas Zrinyi, peu d'instants avant sa mort, contait à ses amis l'apologue suivant, qu'il appliquait à la Hongrie et à la Transylvanie.

Un jour un homme emporté par le diable rencontre un compagnon : « Où vas-tu, camarade ? lui demande celui-ci. – Je ne vais pas, dit l'autre, on me porte. – Qui ? – Le diable. – Où ? – En enfer. – Hélas ! te voilà dans une triste situation ; tu ne saurais être pis. – Je suis mal, je l'avoue, mais je pourrais être pis encore. – Qu'y a-t-il de pire que l'enfer ? – C'est juste. Mais si je vais en enfer, je suis porté sur les épaules du diable ; je me repose dans le trajet. Que le diable au contraire me selle et monte sur moi, j'irais en enfer avec la fatigue de plus ; je serais donc plus mal que je ne le suis à présent. »¹⁴² [Az ifjabbik Zrínyi Miklós percekkel a halála előtt mesélte barátainak a következő példázatot, amit Magyarországra és Erdélyre értett: „Egyszer egy ember, akit az ördög vitt a hátán, találkozik egy barátjával. Kérdi az illető tőle: – Hová mégy, barátom? – Nem megyek én, hanem visznek. – Ki? – Az ördög. – Hova? – A pokolba. – Jaj, szegény, bizony szomorú állapotban vagy, rosszabbul nem is lehetnél. – Tényleg rossz helyzetben vagyok, de lehetnék ennél is rosszabbul. – Mi rosszabb a pokolnál? – Igazad van, de most mégis az ördög visz engem, noha pokolba, de a maga vállán, legalább addig pihenek, amíg odaérünk. De ha az ördög megnyergelne, és a hátamra ülne, akkor is csak a pokolba mennék, s ráadásul ki is fáradnék; és bizony rosszabbul volnék, mint ahogy vagyok.”]

Mielőtt de Gerando a fenti Zrínyi-beszédet közölné, ugyanarról a problémáról elmélkedik – ti. arról, hogy Erdély számára a török vagy a Habsburg-iga elviselhetőbb-e –, amelyről a Jókai-regény két ellenlábásának, Teleki Mihálynak és Bánfi Dénesnek a diétai felszólalása szól. Jókai tehát ugyanabba a kontextusba helyezi a Zrínyi-anekdótát, mint amelybe de Gerando. Ami viszont a szöveghűséget illeti, a két idézet összehasonlítása önmagáért beszél: Jókai elnagyolt szöveget ad, ráadásul teljesen fölöslegesen próbál erdélyi jelleget adni a dunántúli Zrínyitől idézett szövegnek a két székely szerepeltetésével.

2. Szintén a 15., *A gyulafehérvári országgyűlés* című fejezetben hallunk a kiháló Bendorf (Jókainál Benfalva) esetéről, ami a regény fikciója szerint hatásos érv Béldi Pál kezében, amikor a béke megőrzése érdekében emel szót. Valószínűleg kizárható, hogy Jókai bárhol másutt olvasott vagy hallott volna erről a jelentéktelen erdélyi településről, mint de Gerandónál, aki ugyanúgy, mint később Jókai, Bendorfort mint a háborús pusztítások szimbólumát mutatja be. Jókai Benfalváról:

[egy öregember:] – Én vagyok – hebegé el-elhaló szóval a beteg agg – Benfalva utolsó lakója. A többit mind kiölte a harc, az éhség, a döghalál. – Én maradtam utoljára. – Utánam üres marad a hely. – Érzem én is, hogy megoszlatásom közelget. – Elhoztam, hogy kezembe adjam, helységünk pecsétnyomóját – és harangját; – add át az országnak; – tétesse

¹⁴¹ JKKR3, 231.

¹⁴² DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 126–127.

archívumába; – s írassa alájuk: „Ez volt Benfalva harangja és pecsétje, mely faluból az utolsó lakó is kihalt”¹⁴³

Ugyanez de Gerandonál:

Un village voisin, nommé Bendorf, me fournit un exemple des calamités qui frappaient jadis la population des campagnes. Il fut si souvent saccagé par les Tatars au 17e siècle, qu'en 1653 il ne s'y trouvait plus qu'un seul habitant. Quand celui-ci fut mort, les paysans des environs portèrent aux magistrats du siège la cloche de l'église et les vases sacrés, que l'on conserva en attendant des jours meilleurs.¹⁴⁴ [‘Egy szomszédos falu, Bendorf a példa számomra arra, hogy mennyi csapást szenvedett el hajdan a vidék lakossága. A tatárok a 17. században oly gyakran dúlták fel, hogy 1653-ra mindössze egyetlen lakosa maradt. Amikor aztán ő is meghalt, a környék parasztjai bevitték a szék előljáróihoz a templom harangját és a templomi edényeket, amit aztán jobb napokra várva megőriztek.’]

*

Jókai az eddig felsoroltakon túl de Gerandótól kölcsönöz regényébe román női neveket;¹⁴⁵ de Gerandonál olvashatott több helyen a románok kinczsásái hajlamáról (azaz Decebal, sőt Dárius állítólag itt elásott kincseinek kereséséről);¹⁴⁶ a román lányok hajviseletéről és átluggatott pénzdarabokból készített nyakláncáról;¹⁴⁷ a halott kezébe csúsztatott pénzről;¹⁴⁸ stb.

Jókai és a forrásfelhasználás

Végül idézzünk fel két kritikai véleményt Jókai korai regényeinek forrásfelhasználásáról. Rajka László egy 1935-ös tanulmányában túlzottan elnéző Jókaival szemben, amikor így ír:

Alig volt a nagy író életében korszak, amelyben többet tanult volna, mint az 1850-es évek elején, amikor a született művész határozott ösztönével figyelte meg a magyar nép faji sajátosságait, épügy [sic!] a vele együttlakó többi népeket is; amikor hozzálátott a vándorló tréfák és anekdoták összegyűjtéséhez; és mindezek mellett nagyszabású történelmi tanulmányokat végzett, sokkal szélesebbkörűeket és alaposabbakat, mint ahogyan azt az eddigi kutatás általában föltételezte.¹⁴⁹

Nagy Miklós kritikusan és reálisabban látja Jókai felkészülésének színvonalát: „a részletekbe menő történelmi bújázkodás is idegen volt és maradt tőle”¹⁵⁰ Nagy Miklós

¹⁴³ JKKR3, 234.

¹⁴⁴ DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 199.

¹⁴⁵ Uo., 310–311; JKKR3, 159, 161.

¹⁴⁶ JKKR3, 161; DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 123–124 et passim.

¹⁴⁷ JKKR3, 161–162; DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 327 et passim.

¹⁴⁸ JKKR3, 163; DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 311.

¹⁴⁹ Dr. RAJKA László, *Jókai román tárgyú novellái*, Cluj, Erdélyi Múzeum-egyesület, 1935, (Erdélyi Tudományos Füzetek, 77) 3.

¹⁵⁰ NAGY Miklós, *Jókai: A regényíró útja 1868-ig*, Bp., Szépirodalmi, 1968, 82.

véleményével értek egyet. Jókai úgy kezdett neki az *Erdély aranykora* írásának, hogy Cserein kívül jóformán semmilyen más háttérodalmat nem olvasott. Néhány fejezet megírása után – nyilván valamiféle hiányérzettől hajtva – kezdte el forgatni de Gerando *Transylvanie*-jét, ahonnan a regény már megindult cselekményéhez alig talált muníciót, ugyanis de Gerando Teleki Mihállyal kapcsolatos véleménye pont ellentétes a Jókai-regény koncepciójával. Viszont megismerkedett a *cirkálás* fogalmával, és azt ügyesen beépítette regényébe; továbbá bőségesen talált román néprajzi adatokat, amelyeket meglehetősen indokolatlanul halmoz föl regénye középső részén. De Gerando művét azonban nem olvasta végig. Szerencsére a *Transylvanie* kézikönyvszerűen is használható, így Jókai könnyen és kevés munkával tájékozódhatott benne. Szinte kizárólag az első kötetet használta, onnan is elsősorban az erdélyi történelmet összefoglaló 5. és a román népszokásokat bemutató 13. fejezetet. Miután nyilvánvaló, hogy de Gerando Jókai második legfontosabb forrásműve volt, semmi okunk feltételezni, hogy Révérend abbé ál-Bethlen Miklós-életrajzát olvasta volna. Szilágyi Sándor cikksorozatát viszont valószínűleg ismerte, ha nem is merített belőle lényeges gondolatokat.

Ami pedig a *Transylvanie* mint forrásmű kiaknázását illeti, az hagy némi kívánnivalót maga után. Kisebb probléma, hogy Jókai az egyes szöveghelyeket elnagyolva, sokszor indokolatlan változtatásokkal veszi át, mint például a Zrínyi-anekdota széke-lyeinek szerepeltetése esetén; nagyobb hiba, hogy a forrásmű által fölkinált anekdotikus történeteket sokszor csak töredékesen építi be a regényébe, és a legérdekesebb részeket kihagyja. Forráshasználata olyannyira felületes, hogy talán észre sem vette a de Gerando-anekdotákban rejlő lehetőségek nagy részét. (Ez nem jelenti azt, hogy ezen anekdoták és oda nem illő motívumok átvételét helyeselnénk, de ha már egyszer megtörtént, tegye gazdagabbá és élvezetesebbé a regényt.) Sorozatban hagyja ki a vérbeli regényíró tollára méltó apróságokat. Egy csomó, a regénye szempontjából teljesen fölösleges epizódot ollóz ki, de sokszor a „zsákmány” java részét otthagyja. Tehát úgy tűnik, hogy igencsak kutya-futtában lapozgatta és jegyzetelte forrásműveit, és ha egyszer valamire rosszul emlékezett, inkább kiegészítette a hiányt saját fantáziájával, de nem lapozott vissza a forrásműben, hogy tisztázza a helyzetet. Jól bizonyítja ezt Forval kétszeri szerepeltetése: első alkalommal emlékszik ugyan a konkrét esetre, ti. hogy Forval Kapynének udvarolva megsértette Apafinét, de Forval nevére nem; mintegy száz oldallal odébb viszont fellépteti Forvalt egy olyan szerepben, amelyben bárki mást is szerepeltethetett volna.

De Gerando *Transylvanie*-ja felől nézve a Jókai-regényt egyrészt örömteli, hogy a tehetséges, művelt, a magyar kultúráért jelentős munkát, a szabadságért pedig életét áldozó francia műve Jókai kezébe került, és új életre kelt az *Erdély aranykora* lapjain; másrészt sajnálatos, hogy Jókai ez esetben is ilyen felületes munkát végzett; és ráadásul soha, sehol, egyetlen szóval sem említi, hogy de Gerando művét ismerte volna.